

OSMAN KARATAY

Bey ile Büyücü

Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat

www.eskikitaplarim.com

inceleme DOĞUKÜTÜPHANESİ

OSMAN KARATAY

Bey ile Büyücü

Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat
Hakkında Dilin Söyledikleri

www.eskikitaplarim.com

İSTANBUL, 2006

YAZAR HAKKINDA

Osman Karatay- 1971 Çorum doğumlu. İlkokulu burada, ortaokul ve liseyi Kastamonu ve sonra Çorum'da okudu. Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden (1995) mezun oldu. Yüksek Lisans (2002) ve Doktorasını (2006) Gazi Üniversitesi'nde Ortaçağ Tarihi alanında yaptı. 1995-1998 arasında basın mensubu olarak Balkanlarda çalıştı. Bir müddet Türk Tarih Kurumu'nda çalıştıktan sonra Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi'nde (ASAM) Balkan Masası Başkanı oldu (1999-2000). Bunun ardından Yeni Türkiye Yayınları'nın (Türkler) porejesini idare etti ve dünyadaki en büyük Türk tarihi eserinin hazırlanmasına katkı yaptı. 2002 yılında Karadeniz Araştırmaları Merkezini (KaraM) kurdu ve bugünlere taşıdı. Türkiye'nin ilk akademik bölgesel araştırma dergisi olan Karadeniz Araştırmalarını yayına koydu. Halen Ege Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Evli ve bir çocuk babası olan Karatay, Türkçe bilmektedir. Yazarın eserleri şunlardır;

Telif Kitap

— Ba'de Harab'il Bosna (İstanbul, 1997)
— Kosova Kanlı Ova (İstanbul, 1998)
— Balkanların Gülen Çehresi (Ankara, 1999)
— Hırvat Ulusunun Oluşumu: Erken Ortaçağ'da Türk-Hırvat İlişkileri (Ankara, 2000)
— Ortaçağ Bosna Devleti: Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar Bosna (Y.L. tezi, Ankara, 2002)
— Bosna-Hersek Barış Süreci (Ankara, 2002)
— İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu (Mart, 2003)
— In Search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation (Çorum, 2003)
— Etnik Tutumun Tarihsel Kökleri, AB ve Türk Kimliğinin Geleceği (Strateji Raporu, İstanbul, 2005)
— Bulgarların Menşei Tartışmalarında Ortaasya İhtimali (Doktora tezi, Ankara, 2006)

— Bey ile Büyücü: Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri (İstanbul, 2006)

Çeviri Kitap

— Türk Halkları Tarihine Giriş (Peter B. Golden, Ankara, 2002)
— Etnik ve Toplumsal Kimlikler Nasıl Oluşur? (H. B. Paksoy, Çorum, 2005)
— Hazarlar ve Musevilik, (P. Golden- C. Zuckerman-A. Zajaczkowski, Çorum, 2005)
— Tarih-i Reşidî Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi, (Mirza Haydar Duğlat, İstanbul 2006)

Derleme Kitap

— The Turks (6 Cilt, 7200 Sayfa, H. C. Güzel ve C. C. Oğuz ile birlikte, Ankara, 2002)
— Balkanlar El Kitabı (3 Cilt, 2000 Sayfa, Bilgehan A. Gökdağ ile birlikte, Çorum-Ankara, 2006)

OSMAN KARATAY

Bey ile Büyücü

Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Bey ile Büyücü Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri

İsman Karatay

Yayın Yönetmeni
Erol Cihangir

Grafik Uygulama
Sercan Arslan

Redaksiyon
Erol Cihangir

Mizanpaj
Hülya Bilen

1. Baskı, 2006, Aralık, İstanbul

Ofset Baskı
Arı Matbaacılık, Davutpaşa Cad. Emintaş Sanayi Sitesi
No: 103/431 Tel: (0212) 493 34 55 Topkapı/İSTANBUL

© Bu kitabın bütün yayın hakları Kültür Bakanlığı
Telif Hakları Mukavelesi gereği yazarına aittir..

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI
ISBN 978-9944-397-09-4

DOĞU KÜTÜPHANESİ
Ticarethane Sokağı, Tevfik Kuşoğlu İşhanı Nu: 41/16
Cağaloğlu-İSTANBUL. Tel: (0212) 520 27 19
web: www.dogukutuphanesi.com
e-mail: bilgi@dogukutuphanesi.com

İkisi de Türk bilgesi olan
sevgili annem ve babama...

İÇİNDEKİLER

Sunuş 1
Magların İsyanı 7
Sihirbazın Dini ve Dünyası 21
Baykuşlar ve Tılsımlar 35
Aydınlık ile Karanlığın Savaşı 39
Eciş Bücüş ve Ye'cüc Me'cüc 45
Macarlar ve Ye'cüc-Me'cüc 59
Ejder Yılı ve Yedi Başlı Ejderha 67
Beylik İşler 75
Beyler İşitin! 83
Pek Âlâ! 91
Büyüklük Kimde Kalsın? 95
Doğu'nun Büyükleri: Maharaca 107
Batı Yakasının Büyükleri: Major & Master 111
Baylar ve Bayanlar 115
Bey Tanrı 125
Ya Devlet Başa... 133
Sonuç: İnsanlığın Kökleri Nerede? 139
Kaynaklar 151
İndeks 161

Sunuş

Ankara'da 11-13 Mayıs 2005 tarihinde Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda sunduğum "Büyük Kelimesinin Kökeni ve Medlerin Dili Hakkında" başlıklı tebliğ, başta dinleyiciler arasında bulunan değerli dilbilimcilerimiz olmak üzere ilginç ve yoğun bir tartışmaya sebep olmuştu.[1] Lakin tartışmanın büyük ölçüde dinleyicilerin ilgi ve uzmanlık sahası sebebiyle dil üzerinde kalması açıkçası beni üzdü. Burada ilk kez olarak Medlerin diliyle ilgili somut bazı verilere ulaşmıştık. Ayrıca bildirilerin kitaplaştırılmasındaki gecikme konunun daha fazla ilgiliye ulaşmasını engelledi. Yalnızca *Bilim ve Ütopya* dergisi kısa bir haber yaparak tebliğdeki savımızı duyurdu.

Bahsedilen tebliğde hacim darlığı sebebiyle pek çok hususu dışarıda bırakmıştık. Ayrıca konuyla bağlantısı ak-

[1] Bu konuyu daha sonra, Çorum'da yayınlanan Baykara dergisinde neşrettiğimiz "Anglo-Turcica: Türk-İngiliz Dil İlişkilerinin En Eski Yadigarları" (s.10-12) başlıklı makale dizisinin ilkinde, İngilizce *big* 'büyük' sıfatının açıklaması merkezli olmak üzere, tekrar ele aldık.

la gelen pek çok nokta da haliyle kapsam dışı bırakıldı. Bu iki ihraç bir kenarda dururken, bildiriden sonra gelen yeni yeni esinler ve yeni bazı bulgular konuyu baştan ve kapsamlı bir şekilde ele almamızı ihtar etti. Ancak bu kapsam kesinlikle Avrasya ve Ortadoğu'nun veya konuyla ilgili bazı tarihi öğelerin eskiçağ tarihinin yazılmasını içermiyor ki, bu zaten haddimizin fevkindedir. Bu yüzden ayrıntılı tarihleri başka çalışmalara havale ederek, burada sadece bize lazım olan hususları cımbızlayacağız. Öte yandan, kalemin elimizde olmasından istifade ile bazen konu dışına çıkışımız ve özel fikirlerimizi serdedişimizin bağışlanır bir kusur olarak görüleceğini umuyoruz.

Bu kitabın ilgi ve alaka alanı çok geniştir ve bunu kestirmek başta yazarı için dahi mümkün olmamıştır. Bu alaka kapsamı pek çok alakasız konuyu bir araya getirmeyi gerektirmektedir. Belki eserin başarısı da pek çok alakasızlığın alakasını kurmakta yatmaktadır. Bu yüzden, kaynakçada dilbilim eserlerinin ve dini çalışmaların altında veya üstünde sosyoloji, psikoloji veya uluslararası ilişkilerle ilgili çalışmaları da gören okuyucu şaşırmamalıdır. Örneklemelerde veya dışarıya göndermelerde Balkanların sık geçmesi ise, hoş görüle, yazarın mutfağıyla ilgili bir hadisedir.

Kaynakça bakımından çok eleştiriye uğrayabiliriz. Mesela Türklerin eski diniyle ilgili 400 adet kaynağı bilen birisi, şunu şunu görmemişsin diyerek tek tek 400 tane soru sorabilir. Aynı şey bütün dillerin taranmamış oluşu için de geçerlidir. Burada ulaşabildiğimiz veya tarayabildiğimiz dillerin hiçbirinde emeğimiz zayi olmadı. Bundan hareketle rahatlıkla söyleyebilirim ki, Afrika'nın en ücra

köşelerinden Polinezya'ya kadar pek çok dile uzanabiliriz. Ancak mevcut tetkikler ile amacımıza fazlasıyla ulaştığımız kanaatiyle bu kadarla iktifa ettik. İsteyen daha yeni ufuklara açılabilir ve biz yeni katkılardan ve bizim üretimimize dair tashihlerden sadece ve sadece memnuniyet duyarız.

Nitekim halen bilgisayarımda duran bir listede, bir yabancı araştırmacı üşenmemiş, bütün dünya dillerini tarayarak *bir ~ parmak ~ parmaklar ~ on ~ sayılar* anlam öbeğiyle ilgili akıllara ziyan sonuçlara ulaşmıştır. Türkçe *tek* sözcüğünün neredeyse aynı ses ve anlam ile Afrika içlerindeki kabilelerde bulunduğunu görmek gerçekten şaşırtıcıdır. En azından şu örneği verelim: Bugün dilimize *dijital* sıfat biçimiyle giren kelimenin kökü olan Latince *digitus* aslında parmak anlamına gelir ve oradan da sayı anlamı gelişmiştir. Kelimenin kökündeki *dig* bizim kelimemiz *tek* ile kökteş ve aynıdır.

Öte yandan, bu kitabın ismiyle müsemma olmadığını, yani adının veya adındaki çağrışımın içeriği ile fazla ilgisi bulunmadığını itiraf etmeliyim. Burada toplumsal/siyasi bir olgu olarak *beylik* üzerinde durmadığımız gibi, Tanrı veya devlet anlayışı veya iktisat düzeni üzerinde de durmuyoruz. Sadece bir kelimenin peşine takıldık; nereye gittiğimizi bilmeksizin bir alamete bindik... Bilim merak ve tecessüsün bir meyvesi ise, biz bu yolda fazlasıyla yorulduk.

Dipyazılar konusunda bir iki söz gerekli. Anlaşılır hacim sebepleri yüzünden sözlüklere dipyazılarda yer vermedim. Sadece kökenbilim sözlüklerini andım. Ayrıca, belli bir kelimenin Türkçede varlığını göstermek için, elimde ilgili tüm sözlükler olduğu halde, 20-25 tane Türk

lehçesindeki biçimleri sıralamadım. Bu en gereksiz iş olacaktı. Bunun yerine ayrı konumları bulunan Sahaca ve Çuvaşça ile eski Türk kelime hazinesini büyük ölçüde yaşattıkları zannıyla (temsilci olarak) Tuvacayı aldım. Gerekli yerlerde başka lehçeleri andım. Ayrıca, zorlayıcı sebeplerle İnternet üzerinden kimi sözlük ve kaynakları kullanmam da mazur görülmeli ki, artık kaynakça olarak İnternet sorgulanmamaktadır.

Bu arada bir hususu peşin ifade edeyim. Eser boyunca anlaşılacağı üzere, *Yafesî* vb. sözcükler telmih maksatlı kullanılmıştır. Elbette bazı ırkların veya dil ailelerinin tarihteki bilinen veya bilinmeyen fertlerden gelmeleri sözkonusu olamaz. İnsanlar sürekli karışır, karmaşır, yeni topluluklar, yeni milletler zuhur eder, miadını tamamlayanlar da ölür gider.

Burada çok uzun bir şükran listesi vermem gerekli. Ben sadece metin üzerinde doğrudan ve hepten katkısı olan değerli hocalarımı anıp teşekkür edeceğim. Kitabın ilk metnini Sayın Doç. Dr. Ekrem Arıkoğlu okudu ve ilk tashihleri yaptı. Ardından Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Hocam incelemesini yaptı ve notlarını bana aktardı.[2] Temel uyarısı ise, başka dillerde gezinmektense, eskiçağ Ortadoğu'sunda başka kelimeler aramanın sonuca (buradaki

[2] Bundan kısa bir süre sonra Hocamın Akçağ Yayınları'ndan *2BA Beden ve Beyin Akımı* adlı ilginç romanı veya dil tarihi çıktı. Nezaketinden olacak, bana eserinin baskıda olduğunu ve biraz beklememi söylemedi (Aslında bu kitabın yazılışından etrafta pek kimsenin haberi yokmuş). Eğer ben bu kitabı yazmaya başlamadan önce o romanı okusaydım, muhtemelen başka bir kurgu üzerinden gidecektim. Bican Hocam'ın eline sağlık, kalemine bereket.

sonuç Türkçenin köklerini bulmaktır) daha fazla hizmet edeceği şeklindeydi. Bu kuşkusuzdur, ancak elde malzemenin bulunmadığı durumlarda tek kaynağımız karşılaştırmalı dilbilim tetkiklerinin verileridir. Bundan sonra Sayın Hocamın tavsiyesi doğrultusunda eski dillerin bize ulaşan kelime dağarcıklarını daha bir dikkatle inceleme niyetindeyim.

Bu şekilde temelleri düzeltilmiş metin üzerinde sıradaki okumayı Sayın Yrd. Doç. Dr. Bilgehan A. Gökdağ yaptı. Türkiye'de dili toplum ve tarihle birlikte değerlendiren az sayıdaki bilim adamından biri olan ve siyaset felsefesine hakimiyeti çok yüksek olan Gökdağ Hocam, surda bir gedik bırakmamacasına eleştiri yaptı ve bu eleştiriler açıkça onun bana açtığı zengin kütüphanesi kadar bu esere faydalı oldu. Nasılsa kitabın her cümlesinden beni sorguya çekeceğini bildiğim Sayın Hicabi Koçak Ağabeye bu eleştiriyi peşin yaptırdım. Bilgehan Bey'den aldığı metinleri, onun derkenarlarından boşta kalan her yeri kendi soru ve uyarılarıyla doldurarak bana iletti. Bu iki dostu kitabın hale yola girmesinde bilhassa velinimet olarak görüyorum. Nihayet Prof. Dr. Zeki Kaymaz ve Prof. Dr. Gürer Gülsevin Beyler en son okumaları yaptılar ve benzer şekilde uyarılarda bulundular ki, onların katkılarından sonra yayınlama konusunda artık daha rahatım.

Bununla birlikte, maalesef dilbilim dışında kalan pek çok hususta kendi bildiğimi okumayı sürdürdüm. Yani bu eserin bütün muhtevası mezkûr hocalarımın onayından geçmiş diye bir şey yoktur. Bu kısım daha çok fikir ve savlarla ilgilidir. Ama hataları düzeltmekte onların tüm uyarılarına hassasiyetle kulak verdim. Onların katkısı olmasay-

dı, ilk metinlerde yaptığım hatalarla ileride çok mahcup olurdum.

Kaynak temini konusunda müteşekkir olduğum dostları da yadetmem gerek. Bu kitabın özü olan bildirinin hazırlanmasında Prof. Dr. Zeynep Günal'ın büyük yardımını gördüm. Aynı minvalde yardıma Yrd. Doç. Dr. Muvaffak Duranlı devam etti. Dr. Erdal Çoban ile araştırma görevlisi arkadaşlarım Ekrem Ayan ve Vildan Koçoğlu ise ulaşamadığım çok önemli kaynakları temine yardımcı oldular.

Çorum'da iken yazıp bitirdiğim kitap, Bornova'da tekmil edildi. Buradaki ekleme ve düzeltmelerin kitabın içeriğini nitelik olarak ikiye katladığını rahatlıkla söyleyebilirim. Bu yüzden, eserin şimdiki halini almasında, dahası nispeten kısa sürede bitmesinde en büyük katkıyı, bizi Ege Üniversitesi'ne davet eden Sayın Prof. Dr. Fikret Türkmen yapmıştır. Kendilerine şükran borçluyum.

Doerfer sadece dilbilim (veya sadece türkbilim) için "*hiç kimse bütün bir alana hâkim olamayacaktır*" der.[3] Bizim buradaki çok sayıda disiplinin hiçbirinde hâkimiyet iddiamız sözkonusu olamaz. Sadece, akademik çalışmalarımızda eski Bulgar tarihi üzerinde uzmanlaşmaya çalışmış bir Ortaçağ tarihçisiyiz biz. Ancak düşünce ve ifade özgürlüğümüzü kullanarak, ilhamları dile getirmektir burada yaptığımız iş. Hataları ve sevaplarıyla yeni bir şey ortaya koymaya çalıştık. Bundan sonraki eleştiri ve katkıların söylenmesi gereken esas şeylerin hakkıyla söylenmesini sağlayacağını umuyoruz.

Osman Karatay
Çorum/Bornova, 29 Kasım 2006

[3] Doerfer, "Proto-Turcic", s. 5.

Magların İsyanı

Etnoslar da aynen insanlar gibi doğarlar, yaşarlar ve ölürler.[1] Ancak etnosun ölümü hiçbir şekilde onu oluşturan insanların toplu halde veya son ferdine dek ölümü demek değildir. Etnosun ırka, daha doğrusu belli bir soya dayanması, kalıtsal bir biyolojik temelinin bulunması tarihi bir zorunluluk değildir. Irka dayandığı durumlar da dâhil, etnos bir anlayış birliğinin ürünüdür. Etnosun ölümü işte bu anlayış birliğinin ölümüdür.[2] Çeşitli tarihi şartlar altın-

---

[1] Gumilev (büyük) etnosun, daha doğrusu etnik sürecin ömrü için en fazla 1500 yıla çıkan bir zaman aralığı tanır (*Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s.87). Onun insanın yaşam beklentisini 70-80 yıl olarak almasını sadece günümüzün gelişmiş toplumlarına uygulayabiliriz. Eski insanın ortalama ömrü, hele de Avrasya bozkırında kuşkusuz bu kadar uzun değildir. Biz bunu yine de 60 kabul edelim. İnsanın 60 senesi gibi, etnos da 60 kuşak yaşar. Tabii, çok fazlası ve çok azıyla. Aynen mezara yakınlığı beşikte ve 112 yaşındayken aynı mesafede olan insan gibi. Bu arada bizim kanaatimiz, etnik isimlerin ve hatta yapıların, az sayıda örneği bulunsa da, çok rahat 3000 yıla çıkabileceği şeklindedir.

[2] Biz buna etnik tutkunun kaybının sonucu olarak baktık (bkz. *Etnik Tutumun Tarihsel Kökleri*, özl. s.11, 13). Yaşama sevincini kaybeden

da anlayışlar değişince, yani ölüp yerini yenilerine bırakınca, etnik birimler de değişir. Hadise tamamen insanların bir kimlikten kaçıp, diğerine veya diğerlerine ilticasıdır. Sanırım bunu görmekte insanlık olarak temel hatamız her şeyi budun adı merkezli düşünmekten kaynaklanıyor.

İşte, eskiçağda bugünkü Güney Azerbaycan'da yaşayan topluluklardan başta Manna ve Lullubiler[3] olmak üzere, Hazar'ın doğusundan veya batısından kuzey düzlüklerine doğru çıkmayıp yerinde kalan halkların etnik tutkuyu kaybetmiş torunları, MÖ ilk binyılın ilk çeyreğinden sonra, kendileri açısından bir ikindi güneşi gibi parlayan daha doğularındaki Medlere dayanan siyasi birlik altında buluştular. Medler tamamen Mannaların siyasi takipçileriydi. Son Manna kralı veya bir boy önderi olan Dāiukku (Deiokes) aynı zamanda Med sülalesinin başlatıcısıydı.[4]

---

insan ölmeye hazır, sürünmeye (çile çekmeye, lakin sıkıntılara göğüs germeye değil) aday demektir. Sürünmeye de yaşamak denmez hani. En azından kişiliğin ortadan kalkması noktasında. Kişiliği olmayan kişi var olsa ne fark eder. Etnik tutkuyu kaybeden topluluk da böyle var ile yok arasında bir noktaya gelir. Varlık kapısı (etnik diriliş) kapalı olmamakla birlikte, yokluk kapısı kesinlikle gidilecek olan istikamettir.

[3] Diakonoff ayrı bir Lullubi dilinin varlığını kuşkulu karşılar ve bunun sabit bir budun adı değil, bölgede yaygın bir dış adlandırma olduğunu söyler: "Yabancı, dağlı, barbar" ("Media", s.43). Ancak böyle bir kelimenin değişik dillerde aynı anlamı ifade etmesi, en yüksek ihtimalle, eski bir kavim adının cins isim haline dönüşmesinin sonucu olmalıdır. Krş. İskit, Hun, Tatar, Rum, Frenk, vb.

[4] Diakonoff, "Media", s.80, 106, isteksizce bunu tahmin eder. Bununla birlikte Med devletinin gerçek kurucusunu Dāiukku'dan sonra gelen Bartatua (Phraortes) kabul eder (a.g.e., s.109). Yine de hanedan listesinin başına onu yerleştirir (a.g.e., s.113). Bizim için halk daha önemli olduğundan, nihai bir Med-Manna etnik ilişkisini göz ardı et-

Asıl Medleri siyasi bir halk, yani devletsi bir yapı içinde teşekkül etmiş soysal/soysu bir birliktelik olarak tanımlamaya bazı noktalar izin vermiyor. Öncelikle, Herodotos bize Med boylarının isimlerini verir: *Bus*, *Paretaken*, *Strukhat*, *Arizant*, *Budi* ve *Mag*.[5] Bunlardan hiçbiri ismini bildiğimiz diğer bölge halklarından değildir.[6] Ayrıca, başka kaynaklarda Sunbiler ve Törlüler gibi Med bölgesi halkları geçer.[7] Zaten ilk Med kralı Deiokes sadece Med ahalisini etrafına toplamıştı ve bunlardan o bağlamda bahsedilir.[8] Halefi Phraortes ise hâkimiyetini genişletiyor, bir taraftan doğuda Perslere karşı sefer eyliyor, diğer taraftan batıda müttefikler ediniyor.[9]

Bu müttefiklerin eski ve yerli halkların tutkusunu kaybetmiş kalıntıları olduğu açıktır.[10] Bu tutkusuzluk dö-

---

me imkanı yoktur. Eusebius'tan naklen Horenli Musa, ondan önceki dört kralın daha ismini verir: Varbakēs, Mawdakis, Sawsarmos, Aftikas. Bkz. Moses Khorenats'i, s.110.

5 Herodotos, I/101 (s.49). Diakonoff bunların incelemesini hızlı geçer. Arizant kelimesinde Ari'yi görmekten kendisi de emin değildir (a.g.e., s.74-75)..

6 Yalnızca Budi topluluğu kuzeydeki Budin halkını çağrıştırıyor ki, Herodotos'ta Darius'un İskit seferiyle alakalı olarak bunlardan bol bahis vardır. Asurluların bir Med seferinde de Budilerin ismi geçer (Diakonoff, "Media", s.78).

7 Diakonoff, "Media", s.66.

8 Xşathrita (Kaştariti) 673 civarında kral seçildiğinde, biat edenlerin içinde esas Med ülkesinin bile tamamı yoktu (Diakonoff, "Media", s.114).

9 Herodotos, I/102 (s.49).

10 Med çağı başlarken, yani tarih MÖ 1. by'dan gün almaya başladığında, tarihi Med ülkesinin batı kısmında hâlâ Kutiler vardı. Urmiye çevresinde Hurri kalıntıları bulunuyordu. Yine eski halklardan Kasslar güneyde, dağlık Luristan bölgesindeydiler. Keza Elamlar dipdiri ve ayaktaydı. Bkz. Diakonoff, "Media", s. 43-44.

neminin en büyük belirtisi devletin yokluğudur. Asurlular bu yüzden rahatça Med ülkesine kadar (bugünkü Hemedan, Zencan ve Kazvin arasındaki üçgen[11]) akın yaptıklarına göre,[12] durum çok vahim idi. Böylece aynı kökenden gelen ve lehçeleriyle aynı dili konuşan halklar içinde Mezopotamya işleriyle yorulmamış bulunan ve dinçliğini nispeten koruyan en uzaktaki topluluk Asur saldırılarının kışkırtmasıyla devletleşti ve aynı sıkıntıdan daha fazla muzdarip olan batıdaki soydaşlarını/akrabalarını kendine dâhil etmekte fazla gayrete gerek duymadı. Böylece siyasi/geniş Med etnosu ortaya çıktı. Hatta bu yorgun halklar öyle bir gayrete geldi ki, Asurluları ezip intikam aldıkları gibi, bir taraftan Anadolu ortalarına uzandılar, bir taraftan da doğularındaki sonradan gelme Persleri boyunduruklarına aldılar (Batı Türkistan'dan gelmişlerdir). Ancak bu devletin ömrünün çok kısa oluşu[13] siyasi Medliğin etnik kimlik olarak pekişmesine ve kemikleşmesine imkân tanımadı. Adı üstünde ikindi güneşiydi; çabucak geçti. Dağınık etnik kalıntıların yok olması uzun sürmedi (Bir kısmı Kafkaslar üzerinden kuzeye göçtüler ve başta Türklük ol-

[11] Diakonoff, "Media", s.68.

[12] Diakonoff, "Media", s.60 vd. 3. Şalmaneser'in 843'teki seferinde tam 27 'kral' itaat sunuyor (a.g.e., s.61). Bu kadar çok kral, kralsızlığa işaret eder. 2. Sargon'un 713'teki seferinde ise çoğu bağımsız 50 kadar Med yöneticisinin ismi geçer (a.g.e., s.87).

[13] Dört kral ve 150 yıl. Deiokes 53, Phraortes 22, Kyaksares 40 ve Astiages veya Ejderha 35 yıl. Üstelik Deiokes sadece çekirdek Med topluluğunu yönetmiş, zalim Astiages ise Medler de dahil herkese hayatı zindan ederek ulusun nihai yıkılışını hazırlamıştır (Herodotos, I/96-130 arası bu hikayeyi anlatır).

mak üzere sonraki dönemin etnik birliklerine katıldılar[14]).

Göktürklerin kurdukları siyasi birlikle Orta ve İç Asya'da bir gelenek başlattıkları ve de Türk dilli toplulukları 'Türkleştirdikleri' çokça söylenir, ancak bunun nasıl mümkün olabildiği açıklan(a)maz. Göktürk devletinin ömrü çok kısaydı ve hanedanın en yakın akrabaları da (doğru biliyorsak Oğuzlar) dâhil olmak üzere, herkes merkezkaç girişimler içindeydi. Devlete direniş, aynı zamanda onun sunduğu üst etnik kimliğe de direniştir. Bu noktayı gözden kaçırıyoruz ve etnik Türklük geleneğini Göktürklerin öncesine taşımakta kaçıngan davrandığımız için de böyle tarih ve toplumun kabul etmekte çekingen kalacağı açıklamalara sarılıyoruz.

Aynı durum Med örneğinde de vakidir. Tuhaf şekilde Göktürklerle Medler çok benzeşirler. İkisinde de daha önce adı duyulmamış topluluklar birden bire ortaya çıkıyor, devasa devletler kuruyor ve miras bıraktıkları gelenekle-

[14] Bu fikri ilk kez Feridun Ağasıoğlu'nda okuduk (*Azer Xalqı*, bu hacimli eserin ilk yarısı serpiştirilmiş olarak bu düşünce üzerine kuruludur), fakat onun 'etnik ebediyet' diye tanımlayabileceğimiz düşüncesi, yani kısaca Türklerin atalarını da Türk sayması etnosların doğasındaki süreçleri açıklamadığı için, kendisinin bu fikrini ve ilgili verilerini alarak biz kendi kuramımızı geliştirdik: *İran ile Turan*, özl. s.95-100, 104. Daha sonra gördük ki, Ukraynalı bilim adamı Stetsyuk da ayrıntılarda önemli değişiklikler olmakla birlikte, anahatlarıyla birlikte bize benzer bir kuram geliştirmiş ve Tunç Çağı'nda Dnyeper nehri boylarında, yani onun Batı Rusya ve Ukrayna arazisine yerleştirdiği Hint-Avrupa türeneğinin güneyindeki bozkırlarda Türklerin yaşadığını söylemiş. Bkz. *Doslidjennya peredistoriçnih*, Kitap 1, özl. s.49-53, 85-86. İlginç olanı, o buraya sadece Türkleri yerleştiriyor ve diğer (bizce sözde) Altaylıları Avrupa'ya hiç getirmiyor.

riyle bölge veya dünya tarihinde belirleyici oluyorlar. Medler büyük bir devlet kurmaları veya Turan çaplı ilk devlet olan Sakalara vurdukları darbe ile tarihte önemli bir yere sahip olabilirler, fakat onları bazı geleneklerin başında ve kökünde kabul etmek tarihi gerçeklere zıt düşebilir. Bunların başında ise **Maglar** adlı boyun veya zümrenin varlığı gelmektedir. Bu kelime bugün Farsçada **moğ** "ateşperest, Mecusi" olarak yaşamaktadır.[15]

Herodotos'un boylar arasında saydığı Maglar, en basit anlamıyla bir ruhbanlar sınıfını teşkil ediyordu. Büyücü rahip, yani kam/şaman idiler. Bu mesleğin irsiyet kazandığını ve zaman içinde soysal bir yapının da toplumsal-dinsel oluşuma koşut biçimde var olduğunu tahmin etmek zor değil. Med tarihinde önemli yerleri olan, Pers boyunduruğuna düştükten sonra da Med bağımsızlık hareketinde başı çeken Maglar, en sonunda Perslerce kıyıma uğratılarak büyük ölçüde ortadan kaldırılmışlar, bu kırım günü İranlıların (Farsların) milli bayramı olmuştur.[16] Magların isyanı tarihçilikte çok ilgi çekmiş, ibret ve ilgiyle okunup yazılmıştır.

---

[15] Yaygın (ama dar çerçeveli) anlayışta, Zerdüşt'ün başlattığına inanılan ateşetaparlığın ruhban sınıfı olarak görülen bu toplulukla ilgili Türkçedeki güzel bir çalışmayı E. İznik yapmıştır: "Magi, Magus ya da Magician: Rahipten Büyücüye", *Anad. Ün. Ed. Fak. Dergisi*, s. 201-217. Ancak bu makale, başlığından da anlaşıldığı üzere, Mag etkisinin batıya doğru seyahatiyle ilgilidir ve vakanın etnik-toplumsal boyutu tamamen gözardı edilmiştir. Üstelik, Medlik ile Persliğin ayırdedilmemesi sebebiyle Maglık bir İranî/Aryânî mefhum olarak karşımıza çıkar. Hele hele de, bu eser boyunca görüleceği üzere, Magların Pers kökenli olduğu ifadesi (a.g.m., s.202-203) kabul edilir değildir.

[16] Herodotos, III/79 (s.169).

Gelgelelim, Magları Medlere inhisar etme imkânımız bulunmamaktadır. Bunlar köklü bir geleneğin ürünü olan bir zümre olmalıydılar. Zaten işin daha başında, ta Deiokes zamanında ayrı bir boy kabul edilecek şekilde bir kimliğe sahiptiler. Bu ise onların köklerini ararken tarihin derinliklerine gitmeyi ihtar eder. Sümerlerin dini toplumculuğunu[17] göz önüne alırsak, onlardan 2000 yıl sonra yaşamış Medlerde böyle neredeyse etnik bir kıvama gelmiş bir rahipler zümresinin varlığı izafileşir ve daha da ileri bir yapı aramak için sebepler doğar. Nitekim Mag kıyımının büyük ölçüde Yahudilerin yaşadığı batıdaki bölgelerde, bilhassa da Perslerin Elamlardan alıp başkent yaptığı körfez yakınlarındaki Şuş kentinde, yani çekirdek Med arazisi dışında gerçekleştiği düşünülürse, Herodotos'un verdiği Med boyu Magların aslında bütün bölgede bulunan bir dini zümre olduğu sonucu çıkar.

İsyan hareketinin gösterdiği üzere, Maglar öncülük gibi ağır bir sorumluluğu olan bir sınıftı. Devleti ve milleti, bağımsızlığı korumak onların işiydi. Alplerin olmadığı, kalmadığı yerde; alperenler olarak onlar ortaya çıkıyordu.[18] Gerçi tarihin hangi döneminde, hangi toplumda 'Maglar' üzerlerindeki bu sorumluluğun yükünden kaça-

---

[17] Ekrem Memiş'in *teokratik sosyalizm* adlandırmasına telmihen: "Ortadoğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", s.437.

[18] Bu terimlerin Türk dışı dünya için kullanımı dostlarımı kızdırdı. Ancak bu tarihi-toplumsal olguyu ifade etmek için başka dillerde uygun bir karşılık bulamadığım gibi, Türkçe bir eserde anlamı biraz genişleterek Türkçe tabirler kullanmaktan doğal ne olabilir. Türklerde hiç mi hiç kullanılmamış *şaman* kelimesini alıp Türklere uygulayınca oluyor (ve de başta Türkler tarafından benimseniyor) ise, buradaki kullanımda da bir beis yoktur sanırım.

bilmişlerdi ki? Bütün milliyetçiliklerin kökünde, en azından ilk kıvılcım ve tepkime anlarında din adamları yok mu? Rus milliyeti Üçüncü Roma'yı temsil eden kiliseden köklenmekte ve körüklenmektedir. Bütün Ermeni faaliyetleri kiliselerden yürütüldü. Ta gelip Yugoslavya ile birleşinceye kadar Karadağ'ın bütün önderleri bizzat kilisenin de başı olan din adamlarıydı.[19] Yunan'ı, Bulgar'ı ayağa kaldıran, önlerine düşenler papazlardı. Türk'ü harekete geçirenlerin bir kısmı da Kuvay-i Milliye önderlerinin yanıbaşında duran imamlardı.

Sadece bizde mi, yani içiçe yaşayan İslam ve Ortodoks dünyasında mı? Kim demiş Katolik rahiplerin milliyetçilikte başı çekmediklerini? Hitler Almanya'sına muhabbetleri İtalyanlar veya Japonlardan kat kat fazla olan Hırvatlar, Rahip Stepinac'ın peşinden koşmuyorlar mıydı?[20] 1989'da Romanya'da Ceauşescu'yu sallayarak Sosyalist Dünya'daki fiili çöküşü başlatan Temeşvar papazı László Tökés Macar milliyetçiliğinin sesi olmamış mıy-

---

[19] Bu çerçevenin de incelendiği bir çalışma olarak, Osmanlı idaresindeki Karadağ hk. bkz. O. Karatay, "Osmanlı Hakimiyetinde Karadağ", *Balkanlar El Kitabı*, s.361-370. Napoleon'un ordularını Avrupa'da ilk bozguna uğratanların uzun süredir bir 'ulusal bağımsızlık' mücadelesi içinde bulunan Karadağlılar olması ne garip tecellidir değil mi? "*Balkanlardaki ulusal uyanışı doğrudan 1789'un bir sonucu gibi göstermek pek doğru olmasa gerektir*" diyen Ortaylı (*İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 52) bu ilginç tenakuza parmak basmıyor. Kendisinden Balkanlar dışındaki yerlerin bu işi 1789'dan sonra mı öğrendiğini veya hangi ulusalcılıkların 1789 ile ilişkili olduğunu okumak iyi olurdu.

[20] Bu konudaki Hırvat hafızası için bkz. R. Kaplan, *Balkanlarda Kaynayan Kazan*, s.30, 36-61.

dı?[21] Hatta İrlanda'nın bağımsızlık hareketinde din adamlarının katkısını azımsayabilir miyiz? Daha ilginci, Romen ulusal uyanışının başında, Karlofça sonrasında ele geçirilen Erdel'e, Ortodoks nüfusu ürkütmeden devlet adına elde etmek için Katolik Viyana tarafından gönderilen Uniat tarikatına bağlı kiliselerin olması ve bunların geliştirdiği fikir ortamının Eflak ve Boğdan'ı etkilemesidir.[22]

Ya Protestanlar... Kendisini tüketici avındaki üreticilerin önderlik ettiği yıkıcı ve yayılmacı bir milliyetçiliğin güdülediği G. W. Bush'u dünyanın başına bela edenler ve kendisine çizdikleri yoldan sapmaması için sürekli sıkıştıranlar Evangelciler değil mi? Yahudi aşırı sağını Musevî dinciliğinden nasıl ayıracağız? Dini duygunun milli hislerin önünde ve yanında olmasının tabii ve vaki olduğunu tarih bütün açıklığıyla göstermiyor mu?[23]

---

[21] Macarların sözcüsü olmakla birlikte, o anın halet-i ruhiyesi içinde Romenleri de peşine takıp Temeşvar'da kendisinin farkında olmadığı bir isyan çıkartan papazın ve şehir halkının güzel bir psikolojik tahlilini ünlü Türk bilim adamı Vamık Volkan yapmıştır: *Kanbağı. Etnik Gururdan Etnik Teröre*, s.215 vd.

[22] Jelavich, *Balkan Tarihi*, s.175-176.

[23] Bu konuyu uzun uzun tartıştık. Milliyetçilerin kendi ülküleri yolunda halkı harekete geçirmek için dini duygudan istifade ettikleri görüşü hakim. Sanmıyorum. Milliyetçilik ötekine karşı kendi kimliğine bir vurgu ise, bu vurguyu en fazla yapanlar ve koruyanlar, kendilerini etnik kimliği oluşturan en önemli öğelerden biri olan dinin koruyucusu olarak gören kimselerdir. Çünkü burada toplulukları birbirinden ayıran en önemli özellik olan yaşam tarzı söz konusudur ve din yaşam tarzında temel belirleyici etmendir. Aynı yaşam tarzının şekillendirdiği kültürel çevrede farklı dil, hatta dinden insanlar bir arada rahatlıkla bulunabilir ve bu kimsede rahatsızlık yaratmaz. Mesele milliyetçiliğin dini kullanması veya dinin milliyetçiliği üretmesi gibi bir şey değil. İkisi tamamen farklıdır. Siyaset, doğası icabı laik olmak

Tarihi bilmeyen, gerçek dünyadan tespitlerde bulunmayıp kendi kurgularını dünyada vaki gibi sunan siyasetbilimciler bize yalan söylüyorlar. Siyasetin bilimi olmaz. Zaten fakültelerinin ismini 'siyasal bilgiler' koymuşlar.[24] Eğer siyaset bilgisine dayanarak akademik san verilecekse, hocalara değil, bizzat siyasetçilerin kendilerine verilmelidir. Çünkü onlar mevzubahis olan işi daha iyi biliyor ve bizzat yaşıyorlar. Berikiler sadece laf üretiyorlar. Onu da evrensel gerçekliğe bakarak değil, işkembe-i kübralarından gelen sesi dinleyerek dillendiriyorlar.

Resmen yalan söylüyorlar. En büyük yalanları da (ne demekse 'çağdaş') milliyetçiliğin Fransız İhtilali ile birlikte başladığıdır. Yalan ve çarpıtma işin temelinde var. Orada bile, tepedeki bir avuç azınlığın 'hiçbirşey' olarak gördüğü, çabaları 'birşey' olmak olan Fransız sessiz çoğunluğunun temsilcilerine (État Général) aslında 'herşey' olduklarını haykıran kimse Rahip Siéyes değil miydi?[25] Milli duygunun çağ-

---

zorundadır. Dine dayalı yapılar bile siyaset üretirken laik düşünür ve davranırlar (krş. İran'ın -Kuzey- Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ı desteklemesi). Dolayısıyla, kaynağı ve güdüsü ne olursa olsun, milliyetçi düşünce siyaset üretimi aşamasında laik davranacaktır. Siyasetin doğasındaki bu laikliği ülkünün kaynağı ile karıştırmamak gerekir. Kaynak pekâlâ bizzat din veya dincilik olabilir, ama gelinen noktada her halükarda laik bir milliyetçilik buluruz.

[24] Dostlarım buradaki cümleler için beni uyardılar, ancak ben yine de siyaset ve hukukun bilim dalı olarak kabulüne itirazımı sürdüreceğim. Bu alanlardaki çalışmalar ancak toplumbilimle temas kurduğu, yani sosyolojinin kapsama alanına girdiği müddetçe bilimselleşirler. Öbür türlü 'bilgisel' olarak kalacaklardır.

[25] Lefebvre, *The Coming of the French Revolution*, s.54. Din adamlarının önderlik ettiği ve daha çok tepkisel mizaçta olan milliyetçilik, öte yandan kendi dindaşlarını hedef almaz. Dindaşlar sözkonusu oldu-

daşı veya ilkeli olmaz. Bu duygu hep vardı ve insanın içinden gelir. Kimsenin kimseden öğrenmeye ihtiyacı yoktur.

Medlerin hakimiyeti kaybedip Pers Ahameniş sülalesinin başa geçmesinin ülkedeki Mag nüfuzunu birdenbire kırdığını düşünmek yanlış olur. Anlaşılan, eski telakkilerin koruyucusu olarak ülke siyasetinde etkileri sürüyordu ki, veziri olarak tuttuğu Daniel Peygamber'in yol göstermesiyle Allah'a inanan ünlü Pers hükümdarı Daryuş (Darius), Yahudilerin yardımı ve kışkırtmasıyla Magları ortadan kaldırmak suretiyle hem bu putperestlik kalıntılarından kurtularak bir mümin olarak görevini yapmış oluyordu, hem de siyaseten onların etkilerine ve (daha fazla) bağımsızlık taleplerine son vererek rahatlıyordu.[26]

Magların, bir şekilde cemaziyelevvelleri olması gereken bir zümre olduğunu belirtmiştik. Kişibilimsel ve tarihsel açıdan buna hükmetmek son derece kolaydır, ancak maalesef elimizdeki veriler kelime bilgisi açısından Medlerdeki Mag sınıfının öncüllerine ulaşmamıza -şimdilik- imkân tanımıyor. Yalnızca J. Friedrich, Babillilerin Sümerlerden devraldıklarını söylediği, Sümer'deki **Ninhursag'a** denk gelen tanrıça **Mah**'dan bahsediyor ki,[27] ilerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere, konumuzla alakalı olabilir. Yalnız Sümer panteonundan büyük ayrıntıyla bahseden Kramer, *Sümerler*'inde buna yakın bir isim vermiyor.

---

günda etnik milliyetçilik bırakılır ve anında ümmetçiliğe veya dini milliyetçiliğe geçilir. Yani dindaşa ve yad dinliye göre iki ayrı tutum vardır.

[26] Purpirar, *On İki Asr Sükut*, 263-266. Yazar meseleye bu şekilde bakmaz, Yahudiler eliyle Mezopotamya medeniyetinin kültür taşıyıcılarının tümden ortadan kaldırılması şeklinde değerlendirir.

[27] Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, s.51.

Musevî Leviler soyu bir zümre oluşturmasa da, böyle toplumsal bir gelenek açısından paralel bir örnek olarak görülebilir, çünkü sonuçta rahiplik görevini inhisarlarına almış bir kabileyi temsil ederler. Ancak bunun en bariz örneği köklerinin Maglara kadar gittiğini bu kitap boyunca açıklayacağımız bir dinsel yapının sürdürücüleri olan Uzakdoğu'nun Mançularında görmekteyiz. Bu halkta şamanlar sadece **Mangi** boyundan çıkarlar.[28] Bu kelimeyi Mag'a bağlamak için fazla çabalamaya gerek yoktur. Hatta Med devletinin **Mannaların** siyasi varisleri olduğu noktasından, Manna'dan Mangi'ye uzanmaya çalışmak bir görev olarak karşımıza çıkabilir. Tek mesele aradaki derin zaman ve mekân boşluğunu doldurmaktır. Bu ise zaten kitabımızın ana fikrini teşkil eder.

Med öncesi Maglara ulaşma çabamız, daha sonraki geleneklerin gerçek kaynağını bulma derdinden başka bir şeye dayanmıyor. Aslında eski Ortadoğu'nun bitişken dilli halklarının döküntülerinin genişleme devresinde Med kimliğine dâhil olduklarını düşünürsek, sonuçta kaynağın kesinlikle Med devletinde olduğu kesinlik kazanıyor. Ama eğer gelenek dışarıya MÖ 650'lerden önce taşmadıysa.

Burada Medlerin ırki kimliği gibi kısır bir tartışmayı gereksiz gördük. Bütün deliller ortada. Dil kalıntıları kıttır ve en açık oldukları yerde Türklerin atalarıyla alakayı gösteriyorlar. Devlet ve toplum geleneği ise Ortadoğu'nun yerlileri olduklarına işaret ediyor. Herodotos Medlerin kendilerine Arya dediklerini söylüyor[29] ama bu rivayetin

[28] bkz. Karataev, O., "Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri" s.377.

[29] Herodotos, I/121; VII/62.

kaynağı ve anlamı açık değildir. Aynı Herodotos Med ve Persleri (Ari/Aryaları) kesin hatlarla ayırıyor ve akrabalıklarına veya dildeşliklerine dair bir şey söylemiyor.

Bizzat Med (Māda) kelimesi, onların İranî olduklarını düşünen Diakonoff'a göre Hint-Avrupa kökenine sahip değildir.[30] Aynı şeyi Asur kaynaklarının sağladığı Med isimlerinde de görüyoruz.[31] 2. Sargon'un 714'teki Med seferinde bağlılık sunan 26 yöneticinin çoğunun 'açıkça' İranî isim taşıdıkları belirtilir.[32] Ancak bu kimselerin Asur ordularının ulaştığı Med ülkesinin sınırdaşı bölgelerden olması kuvvetle muhtemeldir. Üstelik liste başındaki kimsenin adı İranî değildir. Diakonoff'un Medlerin gençlerini İskit dili öğrenmek için onların yanına göndermelerine getirdiği açıklama da kaçamak bir cevabı içerir. Buna göre, ikisi de 'İranî' lehçelerle konuşan İskit ve Medler birbirlerini rahat anlarlardı; dolayısıyla o gidenler Med ülkesinin çeşitli yerli halklarındandı.[33] Kaynaklar böyle bir ayrım yapmadığı gibi, yazar en azından kalabalık bir gayri-İranî nüfusun hâlâ var olduğunu kabul ediyor. Bizce gerçek Medler işte bunlardır.

[30] Diakonoff, "Media", s.57.

[31] Diakonoff, "Media", s.79.

[32] Diakonoff, "Media", s.84.

[33] Diakonoff, "Media", s.118-119.

Sihirbazın Dini ve Dünyası

Mag kelimesi bugün bütün Batı dillerinde sihir ve sihirbazlığı ifade edecek şekilde, özellikle sıfat biçimiyle bulunur. Fars dünyasında korunan bu isim, Yunanca vasıtasıyla Latinceye geçmiş, oradan da 'büyü' anlamıyla günümüzdeki hemen tüm Avrupa dillerinin sözcük dağarcığına girmiştir (krş. İng. *magy*, Alm. *Magie*, Fr. *magie*, Mac. *magia*, Rus. *magiya* vb.). Kelimenin Batı'daki sergüzeştinin tarihçesini açıkça izleyebiliyoruz.[1] Yunanca daha Eflatun zamanında Magların dini uygulaması anlamında *magia* kelime-

[1] İznik, "Magi, Magus ya da Magician", s.211 vd. İskender çağında büyük bir serbesti bulan ve daha önce geldikleri Anadolu'nun da ötesine yayılan Magların aynı serbestliği Roma egemenliğinde de gördüklerini ve başkente kadar gittiklerini belirtir. Roma'da onlar artık gökbilimci ve kâhindirler. Hıristiyanlık ise kendi tebliğini yapmak ve yolunu açmak için diğer putperestlik inançları gibi Magların inancını da yermiş ve karalamış, Magları büyücülükle suçlamıştır. Kelimenin Batı kültüründe 'sadece' büyü anlamını kazanması be şekildedir. Bu yerme Batı kültürüne o kadar derinden yerleşmiştir ki, büyücülük suçlaması Yeniçağ'da bile cadıların yakılması için yeterli bir sebep olarak görülmüştür.

sine sahipti.[2] Medeniyetleri gibi dinleri de tamamen maddi ve maddeci olan Yunanlıların deruni işlerle uğraşan Magları anlamalarına imkân yoktu. Böylece din adamlığını Mag'ın elinden alarak, sadece sihirbazlığı bıraktılar. Yunan'daki *Orakle* sadece kâhindi; din adamı kimliği yoktu.[3] Hâlbuki kâhinlik Mag'ın uğraşlarından sadece biriydi. Böylece, bunu da çıkarınca, Mag sadece ve sadece büyücü haline geldi.

Bir kavramın başka bir topluma ve dile, daha doğrusu kültüre geçerken anlam budamasına uğraması gayet tabiidir. Aynı toplum kültürel değişim geçirdiğinde de bu gözlenir. Nitekim biz de büyücüye sadece büyücü deriz. Büyücünün ne bir zamanlardaki din adamlığı kimliğinden, ne de kâhinliğinden eser kalmıştır. Hatta günümüz Türk toplumunda bir büyücü, diplomasına kâhinliği de eklediğinde mesleğinin adı değişir, *cinci hoca* haline gelir.[4] İslam öncesi Türk dininin ruhban sınıfının bugüne kalan elhak varisleri olan cinci hocalar büyücülüğün anlam dünyasındaki yalıtılmışlığın o kadar farkındadırlar ki, hiçbir şekilde büyücülük yaftasını kabul etmezler. Bunun yerine, hakları ve hadleri olmayarak, kimlik tasdikinde İslam'a müracaat etmeyi yeğlerler.

Eski Türkçede anlaşılan din adamını büyücüden ayırmak için *kam* ve büyücü ile aynı kökten gelen ama anlam ilgisi bulunmayan *bakşı* tabirlerine başvurulmuş, lakin

---

[2] *An Intermemediate Greek-English Lexicon*, Liddell and Scott's, Oxford 1968, s.483.

[3] Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Oracle

[4] Bu konunun genel bir incelemesini C. Tapkara yapmıştır: Büyü Tutar Cin Çarpar, özl. s. 115 vd.

aşağıda değineceğimiz tefessüh döneminde kam ve bakşılar da büyücü haline gelmişlerdir. Anlaşılan büyücülük toplumsal bir beklenti idi ve cevap vermek gerekiyordu. O. Turan kamların görevini çok iyi açıklamakta, ancak maalesef manevi güç olarak sunulan, aslında sihir olan *yada* taşıyla yağmur yağdırmaya ağırlık vererek, tefessüh dönemine vurgu yapmaktadır.[5] Bunun açık ismi dinin dünya işlerine, siyasete, hatta askeriyeye alet edilmesidir. Din adamından yağmur yağdırarak düşmanı bozması istenir. Dolayısıyla, burada ortada din falan kalmaz. Din adına icra edilen bir büyücülük mesleğidir asıl olan.[6]

Batı dillerinde 2500 yıldır değişmeden kalan **mag** kelimesi ile bizim **büyü (bögü)** kelimemiz aynı kökten gelmektedir. Bu hiçbir şekilde bu Türkçe (ve Moğolca, Tunguzca, Macarca vs.) kelimenin Med kaynaklı olduğu anlamına gelmez. Med öncesi geleneğe vurgu yapmamızın sebebi budur. Türklerin ataları bir ara Med siyasi birliğine dâhil olan bitişken dilli halkların (Manna, Kuti, Lullubi, vs.) en yakın akrabalarıydı. Bizim kelime de bunlardan birinden gelmektedir. Yani bizimki Batı'daki gibi alıntı değil, öz maldır.

---

[5] Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, s.54-62.

[6] 30 yıllık çalışmasının Şamanlara sarsılmaz bir muhabbetle neticelendiği görülen Roux, "*Şaman tamamen hayata dönük ve olumlu eylemler gerçekleştirmek isteyen kişiliğiyle hiçbir zaman kara büyüye alet olmaz ve hiçbir zaman kötülük yapmaz; sahip olduğu yetkileri kişisel hizmetinde ve kendi savunması amacıyla bile kullanmaz*" diye kesin bir hükme varır (*Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.63). Hepsini geçelim; Katoliklerin başına papa seçtikleri adamın bile sicilinde ahlaki zaaflar ortaya çıkarken, Şamanlara bu ismet, bu günahsızlık nispeti gülümsetici olsa gerektir.

Türkçede bugün yanlışlıkla 'göz baymak' diye kullanılan **bağmak** (> **bağı**) fiili de aynı kökten gelir.[7] Eski Türkçenin iki büyük etimolojik sözlüğünü hazırlayan Sevortyan ve Clauson böyle bir bağlantı kurmazlar. Türkçe sözcüğü *bükü* girimiyle inceleyen Sevortyan, **buğ-* ve **bök-* ağız değişkelerini de göz önünde tutarak **bük-* fiil kökünü önerir.[8] *Bögü* (*bögö*) girimiyle kelimeyi inceleyen Clauson ise, bir köken önermeyip, beklendiği gibi mevcut malzemeyi vererek Moğolcadaki ödünçlemeye dikkat çeker.[9]

Gerçekten de, Moğolca **böge** doğrudan "şaman" anlamındadır. Sadece Kitanlarda ve Cengiz'in Moğollarında değil, Kıpçaklar gibi Türk boylarında da baş-şamana **beki** denilirdi.[10] Çin'de bir devlet kuran Hunlar olan Tabgaçlardaki büyücülere verilen **wu** ismi[11] Türkçe kelime-

---

[7] Tietze'ye göre *bağ-*: "Büyü ile bağlamak" (*Tarihi ve Etimolojik*, s. 259). Ancak o da Clauson'un bay 'boğmak' açıklamasını (*Ety-mological Dictionary*, s.311) alır. Yine Tietze'de, a.g.e., s.295: *bay-/bayı-* "büyü ile gözünü bağlamak, büyülemek < Eski Türkçe *bāġ-/bāy-* "sarmak, bağlamak" şeklindeki Sevortyan'ın açıklamasına sığınır (*Etimologiçeskiy Slovar'*, s.17). Fiziki bir durumu değil, şuur kaybını ifade eden *bayılmak* da nihayetinde bu kökle ilgili olabilir. Baymak bir nevi hipnotize etmektir. Aynı şekilde *göz boyama*nın gözü veya görüntüyü renklendirmekle alakası olmasa gerektir. Aynen "*kazâya* (hükümler) *öyle değil*" sözünü "*kazın ayağı*" yapmamız gibi, asıl kelime unutulduğunda, ses yakınlığı olan başka bir kelimeye başvurulur. Bugün bize anlamsız gelen birçok deyim ve deyişin köklerinde bu gerçeği görmek durumundayız.

[8] Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovary'* s.294.

[9] Clauson, *An Etymological Dictionary*, s.324.

[10] Roux, *Türklerin ve Moğolların*, s.74.

[11] Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", s.266; Roux, *Türklerin ve Moğolların*, s.69.

nin Çince naklinden başka bir şey olmasa gerektir. Aynı şekilde Çinliler Tang sülalesi çağında (618-906) Kırgızların *kam* kelimesini mezkur kelimeyle çeviriyorlardı ki,[12] bu ses ve anlam benzerliği kökteşliğe işaret eder. Buna Macarca **bű** "büyü" kelimesini de eklemeliyiz. Bence bunların hepsinden fazla dikkat etmemiz gereken kelime Moğolca **magucira-** "bayılmak, bilincini kaybetmek" kelimesidir ki, içinde ya doğrudan *Mag*'ı, ya da *bağıcıyı* saklar.

Macarcadaki bir diğer Türkçe ödünçleme de *bölcs* "bilge" sözcüğüdür. Bunun *bil-* kökenini hatırlatan, *bilge* veya *bilici* gibi bir Türkçe aslı ihtar eden görünümüne rağmen, bu kelime **böğüçi** gibi Türkçe bir biçimden Macarcaya girmiştir.[13] Vurgulanacak şey ise Türkçede, sihir öncesi dönemin yadigarı olarak, **bükü/bügü** sözcüğünün "bilgin, akıllı, hakim" anlamına gelişidir. Bu sözcük *bilge* ile birleştirilerek *bükü bilge* denir.[14] Bu, ikinci Göktürk kağanı Kapgan'ın ve Maniheyliği kabul eden üçüncü Uygur kağanının lakabı olarak geçer.[15]

Bugün bu iki kelimenin köklerinin ayrılığını kesin olarak söylemek mümkündür, ancak anlam ilişkisi o ka-

---

[12] Roux, *Türklerin ve Moğolların*, s.6-7.

[13] Benkő, L, *A Magyar nyelv*, s.360-361.

[14] Kaşgarlı, III, 228.

[15] Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.72. A. Donuk'un von Gabain'den naklen kabul ettiği asli "akıllı, kurnaz, hakîm" manasının anlam genişlemesiyle "dirayetli, bilgin, güçlü, kuvvetli, vb." anlamı kazandığı fikri anlambilimsel gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Tam anlamıyla bilgin hiçbir yerde geçmez. Güç, kuvvet anlamı ise akıllılıktan daha önce gelir. Çünkü kelimenin nihai kökü büyüklük ifade eder.

dar kuvvetlidir ki, Yusuf Has Hacip edebi bir göndermeyle bu ikisinin aynı kökten geldiğini söyler.[16]

Beg adı bilgiyle bağıntılıdır
Bilgiden lam gitse beg adı kalır

Burası benim tespitim. Hocalarım ise ne eski, ne de yeni kaynaklarda geçen *bağ-* fiili yerine, anlam yakınlığına sahip **baymak** ve hatta belki **bağlamak** üzerinde durmamı önerdiler. Gerçekten de, bir kişinin büyücü tarafından şuurunun kapanmasına bayma diyoruz. Ama bu fiziki, sıhhi, ruhi vs. sebeplerle de olabilir. İnsan korkudan da bayılabilir. Burada anlam önceliğinin hangisinde olduğu tartışması işin içine giriyor. Burada tamamen tahminlerle başbaşayız. Büyücünün baymasının ilk anlamı teşkil etmesinde mantıki bir zorluk yok. Bu öneri doğrudur. Ancak ben yine de fikrimde ısrarcıyım. Çünkü *bay-* < *bağ-* < *bag-* olmalıdır.

Aynı derecede kuvvetli olmasa da *bağlamak* da belli bir anlam ilgisine sahiptir. Bugünkü gibi *g/ğ* ünsüzünü taşıyan biçimlerin yanında, eski Türkçede *ban-* "bağlanmak" sözcüğünün geçişi,[17] kökte bir **ba-* fiilinin varlığını gösterir gibidir. Ancak bu fiil daha çok, belki tamamen maddi işleri ifade eder. Bizim gezindiğimiz ses-anlam öbeğiyle fazla ilgisi olmasa gerektir. Hatta bir ucu İngilizce *bound*, *band* vs. kelimelere kadar giden, başka bir 'Yafes soylu' kelime ile karşı karşıya olabiliriz. Bu ilgiyi Baykara dergisindeki *Anglo-Turcica* dizisinde incelemeyi düşünüyorum.

Başa dönersek, sanırım **buku** kelimesini de bunlardan ayırmamak gerekir. **P'uku** olarak MS 300'de Huncada ge-

[16] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* s.167/beyit 1953.

[17] Kaşgarlı, II, s.27.

çer. Orhonlu Uygurların efsanevi bir hükümdarlarının adı **Bugu Tekin**'dir. Turfan Uygurlarında ise 9. yy'da **Bugu Can** adlı hükümdar geçmektedir. Ertesi yüzyılda Şato Türklerinde aynen Hunlardaki gibi **P'u-ku** geçmekte, Aral boyundaki bir Kıpçak önderinin adına da **Katır Buku Han** şeklinde rastlamaktayız. Bu kelime ayrıca Göktürk ve Uygur çağının boylarından birinin adıdır.[18] Bir de Türk mitolojisinde **Buku Han** vardır ki, bununla ilgili ayrıntılı bilgiyi Roux vermektedir.[19]

Türkçede "güçlü, kahraman" olan **böke**'ye mukabil, aşağıda göreceğimiz üzere, Moğolca **böke** "güreşçi, pehlivan" anlamları vardır. S. Çağatay'ın bunu büyücü anlamıyla birleştirmesine Sevortyan itiraz eder.[20] Ancak bu eserde açıkça görüleceği üzere, nihai kökende bu kelimeler ve dahi anlamları bitişirler ve Çağatay'ın tespiti doğrudur. Acaba henüz kesin bir kökenbilgisi önerilemeyen **bahadur/bagatur** kelimesinin de bunlarla alakası var mıdır?

Eski Türkçe metinlerde *bağmak* fiili geçmediğinden olsa gerek, uzmanlar bu biçimi nazara almamışlardır. Belki bugün bizim kullandığımız gibi, 1000 yıl öncesinde de bu fiil gözü *baymak* veya *bağlamak* olarak düşünülüp, anlam ilgisi olan, ama kökten farklı bu iki fiil ile telif ediliyordu. Lakin gerçek olan, bugün **bağıcı** ve **büyücü**nün ikisinin de var olmasıdır.[21] Birincisinin el çabukluğu ile iş görmesine

[18] Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.10-11.

[19] Roux, *Türklerin ve Moğolların*, s.205-209.

[20] Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovary'*, s.211-12.

[21] *Bağı*: Büyü, sihir; *Bağıcı*: Bağı yapan kimse, büyücü, sihirbaz (Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s.100). *Büyü*: Bazı olağanüstü neticeler elde etmek için yapılan şey, sihir, efsun; *Büyücü*: Büyü yapan, sihirbaz, efsuncu (a.g.e., 172).

mukabil, ikincisinin esrar perdesinin gerisinde bir şeyler yaptığı şeklinde bir anlam ayrışması belirmiştir.

Bu bağlamda, eski Türkçe "raks etmek" anlamındaki **bü-di-** (Kuman *beyi-*, Tatar *biye-*, Başkurt *beye-*, Kumuk Nogay *biyi-*, ayrıca Moğol *böci-* "dans etmek"; Kazak Kırgız *biy* "dans, raks")[22] aynı anlam dünyasından geliyor olmalıdır. Çünkü dans ilkel toplumda veya ilkelleşme safhasında dini ayinin bir parçası olarak sunulur. Yani ibadet bir oyun, raks haline gelir.

Kuşkusuz kökteş olan *büyü* ve *bağı* kelimelerinin seslilerindeki kocaman değişikliği izaha yeltenmek kolay olsa gerektir. Tabii, bunlar iki ayrı kaynaktan Türkçeye dâhil olmamışlarsa. Dilbilimsel olarak *Bağıcı*nın Medlerle aynı lehçeyi konuşan bir topluluktan geldiği ve **Maglarla** ilgili olduğu açıktır. Büyücü ise aynı bölgedeki aynı topluluk olan **Muglardan** gelmektedir. Türkçe için söylersek, ünlüsü *a* olan birincinin daha eski olduğunu tahmin etmek mümkündür. Zira fiilin asli biçimi neredeyse ölmüş, bu fiili yapan kimse ise sadece bir hokkabaz haline gelmiştir. Hâlbuki ikincisi dipdiri ayaktadır.

Burada bir lehçe farkını da görüyoruz. Bunun ayrı dillerdeki biçimler olması da mümkündür. Sonuçta bugünkü Farslar *Muğ* (> *Moğ*) biçimini kullanıyorlar, zira İran'a gelen ataları *Mug*'lu biçimi duymuş ve benimsemişler; Medler ise *Mag* diyorlardı. Türkler bu iki biçimi de sahiplenmiş ve (öz malları olarak) korumuşlardır. Bu durum bizim Ortadoğu'dan Kafkasların kuzeyine (oradan da doğuya, Kazak bozkırlarına) yüzyıllara yayılmış, kademeli göçler

[22] Clauson, *Etymological Dictionary*, s.300.

olduğu, Türklüğün bu muhacirlerin bozkırda, yeni yurtlarında geliştirdikleri ikinci kültürel bütünleşme sürecinde ortaya çıktığı şeklindeki savımıza delil sunmaktadır. Ortadoğu'da iken de aynı dilin değişik lehçelerini konuştuklarından, burada bir dil birliğine varmaları zor olmamıştır. Ancak üstüste yığılan bu lehçelerin aynı kavram için sundukları kökteş kelimelerden birinin tercihi, diğerlerinin ise atılması bir kural olarak söz konusu olmamış, başlangıçta ortak dil içinde eşanlamlı olarak kullanılan bu akraba biçimler, daha sonra, dilde eşanlamlılığın mümkün olmaması kuralına riayetle, bir takım anlam kaymalarına uğramıştır (örn. Türkiye Türkçesinden *kemik* ~ *sümük*; *kanmak* ~ *sanmak*, *kor* ~ *koz*, *delik* ~ *deşik*, buradaki gibi *bağı* ~ *büyü*, vs.).[23]

Bu ve birkaçını aşağıda sunduğumuz diğer pek çok örnekte dilbilimcilerin ilk fark edecekleri şey, Türkçenin z'leşme/ r'leşme ve ş'leşme/l'leşme denilen lehçe hadiselerinin görülmesidir. Yani Türkçenin doğu veya Oğuz lehçelerinde sonda -z ve -ş sessizlerinin olduğu kelimelerin batı veya Bulgar lehçelerindeki mukabillerinde sonda -r ve -l sessizleri bulunmaktadır.

Bu lehçeler dil içinde öyle keskin bir ayrışmaya işaret eder ki, değil konuşurken, kâğıt üzerinde incelerken dahi belli ses denklikleri fark edilmedikçe bu iki biçimin aynı dilin lehçeleri olduğu anlaşılamaz. Bu yüzden Çuvaşçanın

---

[23] Burada okuyucunun çoğu tarafından bilinen kelimeleri öne çıkardık. Öbür türlü bu listeyi hayli uzatmak, örneğin eski Uygurcada kayda geçen her ikisi de rüya, düş olan *tüş* ve *tül*, *baltır* ve *baldız* (Tekin, *Zetacism and Sigmatism*, s.20), Kaşgarlı'da geçen *bür-* (büzmek) gibi örnekleri (Kaşgarlı, II, s.6) ve başkalarını eklemek de mümkündür.

Türk ailesinden bir dil olduğunun farkına ancak 19. yy'da varılabilmiştir.[24]

Varsayılan böyle bir ayrışma ise Avrasya'daki 'konuşma' hayatına ters düşmektedir. Zira Avrasya'da yaşayan halklar sürekli olarak hallaç pamuğu gibi atılıp birbirine karıştırılmakta, aynı atadan gelen toplulukların bir etnos olarak gelişmesine, hatta yurtlarında sabit kalmalarına dahi izin verilmemekteydi. Uluslar toplumsal değil, siyasal temelde oluşurlardı. Üstelik bu yeni ulusların da ömrü çok uzun değildi. Dolayısıyla lehçeler sürekli olarak aynı potaya getirilip eritilmekte, bütün bir süreç ortak, herkes tarafından anlaşılan ve konuşulan bir Türk dilinin gelişmesi ve korunması yönünde işlemekteydi. Bu yüzden devasa bir coğrafyada yaşayan Türk halkları şaşırtıcı derecede bütünleşik bir dille konuşuyorlardı.[25] Buna karşılık başka yerlerde çok küçük coğrafyalarda dahi lehçeler hızla

[24] Décsy'nin Çuvaşlar ve tüm Türklerin 10. yy'a kadar aynı dili konuştukları şeklindeki savını (*The Turkic Protolanguage*, s. 13) anlama imkânı yoktur. Türkçenin birliğini koruduğu doğrudur, ancak bu kadar da olmasa gerek.

[25] Bkz. Décsy'nin bu yöndeki tespitleri: *The Turkic Protolanguage*, s.10-12, özl. s.18. Anlaşılan bozkırdaki toplumsal düzeni fazla nazara almayan Marcel Erdal, bunun tam tersi bir bakış açısı geliştirerek Türkçeyi bir şiveler topluluğu haline getiriyor (*Old Turkic Word Formation*, s.22). Üstelik belli bir şiveyi konuşanların etnik sürekliliği gibi bir hataya düşüyor ki, en süreğen yapılarda bile buna rastlanmaz. Örneğin bugünün Kırgızları içinde neredeyse tüm diğer Türk topluluklarıyla akraba uruklar bulunur. Erdal'ın farazi bir örnekte de olsa Oğuzları Latince konuşmaya çalışan Galyalılarla karşılaştırması ise tarihi gerçeklerin en uç noktada zorlanmasına bir örnek teşkil etmektedir. Bir dilde şivelerin oluşumu başkadır (ve kaçınılmazdır), dilin kendisinin şiveler topluluğu olması başkadır (ve tarihi bir gereklilik değildir).

birbirinden kopmakta, yeni diller ortaya çıkmaktadır. Örneğin avuç içi kadar bir yerde, Bohemya ve Moravya'da Çekler ve Slovaklar parmakla sayılacak kadar yakın bir kuşakta ortak cedde sahip olmalarına rağmen, ayrı birer dil geliştirmişlerdir. Türkçede ise ancak Avrasya bozkırındaki süreçlerin dışında kalan Çuvaş ve (bir derce) Sahaların/Yakutların dilleri ayrışıp ortak Türkçeden uzaklaşmış veya çoğunluğun uzağında kalmıştır.

Dilden dine geri dönersek, din adamlarının bir toplumsal sınıf teşkil etmeleri eski veya ilkel topluluklarla alakalı değildir. Fransız İhtilali'nin okuyucusu, 18. yy sonu gibi yakın bir dönemde Fransa gibi dünyanın en gelişmiş yerlerinden birinde dahi ruhbanın bir meslek, cemaat veya topluluk değil, doğrudan toplumsal bir sınıf teşkil ettiğini okuyacaktır. Bunun istisnası yoktur ve ruhbanı sınıf kimliğinden en fazla uzaklaştıran, yani insanlara Tanrı'ya ulaşmada herkesin eşit vasıtalara sahip olduğu fikrini ve gerçeğini öğütleyen din İslam olmuştur. Esasında İslam'ın köklerinde din adamını ifade edecek bir tabir, dolayısıyla böyle bir adam yoktur. Herkes din ve dinin adamıdır; asgari şartları taşımak kaydıyla herkes imam olabilir.

Ancak tefessühler döneminde İslam toplumunda da dini kimliğe göndermede bulunan kimselerin zümreleşmesi söz konusu olmaktadır.[26] Biz bunu yanlışlıkla "Şamanlık (Putperestlik, Mecusîlik, vs.) kalıntısı" olarak niteliyoruz. İslam geldiğinde Şamanlık hurafelerini, bunların taşıyıcı zümresiyle birlikte -tam olmasa da- ortadan kaldırır, ama toplumda dini duyguların zayıflamasıyla birlikte

[26] Osmanlı'nın çöküş dönemine özgü olan 'beşik uleması' da belki bu çerçevede incelenmeli.

de bizzat Müslüman'dan Şaman üretilir. Yani Şamanlık eskinin kalıntısı veya eskiye dönüş değil, özleri insanın doğasında bulunan evrensel ilkele bir irticadır.

Eski inançların halk dininde korunması ve mevcut din ile telif edilmesi, hatta bazı noktalarda onun yerine geçmesi ise bambaşka bir şeydir.[27]

Şamanlık bir din değildir, hele Türklerin eski veya milli dini hiç değildir. Kitabın (hiçbir zaman) olmadığı veya olup da kaybedildiği toplumlarda veya inanç sistemlerinde,[28] *dini bilgi ve anlayışı taşıma görevinin bir zümreye yüklenmesinin adıdır Şamanlık.* Dinin yaşandığı dönemde tüm dinlerde ruhban sınıfı ve İslam'da muttakiler ve mutasavvıflar İlahi gerçekleri vazedip kendileri hayatlarıyla topluma örnek olmaya çalışırken, bozulma döneminde bunlar doğrudan dinin taşıyıcısı ve sahibi olmak durumuna gelirler. Yaşayıcıdan taşıyıcıya geçiş, temel felsefede de değişikliği husule getirir. Bu ikinci kimseler kendilerini topluma ispat etmek zorundadırlar. Bu ise beraberinde gizli güce, yani kendi ulaşabildikleri deruni ilim olarak büyüye müracaatı getirmektedir. İlahi bir yönü olmayan büyü topluma manevi bir güç olarak sunulmakta, taşıyıcı iddiasındaki kimsenin "Tanrı'nın kolladığı kimse" olduğu iletisi verilmektedir. Hâlbuki yaşayıcılar kendilerini "Tanrı'nın mücrim kulları" olarak görüyorlardı ve bu tavsif onların halk nazarındaki mertebelerini düşürmüyor, aksine yüceltiyordu.

---

[27] Türklerde eski inançların kalıntılarıyla ilgili çalışmaların bir toplamasını Sayın Kalafat yapmıştır: bkz. *Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm*, s.31-38.

[28] Burada üç semavi dinin yanında Mecusîlik, Maniheylik ve Budacılık gibi inançları da kitabı olan dinler arasında sınıflandırmak gerekmektedir.

Bozulma ve yaşayıcıların taşıyıcılara dönüşmesi başa baş giden ve birbirinin hem sebep, hem de sonucu olan iki süreçtir. *Bu süreci geriye çevirenler ise yaşayıcılardır.*

Büyü ve dinin tevhid edilmesiyle Şamanlık ortaya çıkmaktadır. Bu bir din olmadığı için, eski Türk dini de Şamanlık değildi,[29] ama bir tarafında Şamanî öğeler taşımaktaydı. Çünkü Türkler iyi bildiğimiz erken tarihlerinde, yani İslam'ın hemen öncesinde kitabını kaybetmiş, tefessüh dönemindeki bir dine sahiptiler. Bu dönemde bir de *arayıcılar* devreye girmektedir (ki çoğunlukla yönetici tabakadan olurlar) ve bunlar daha üstün, en azından temel metinlerini ve felsefesini kaybetmemiş inançlara çabucak meyletmekteydiler. Bu yüzden eski Türkler temas ettikleri yerleşik dinleri (Maniheylik, Budacılık, Hıristiyanlık, Musevîlik ve İslam) çabucak benimsemişlerdir.[30] Bunların içinde felsefi zemin bakımından en güçlüsü olan ve bazı bakımlardan Türk tabiatına en fazla hitap eden İslam, haliyle Türklerin tamamına yakınının dini olmuştur ve Maniheylik ve Budacılık gibi kabul görmüş diğer dinlerin de yerini almıştır.

Bir sınıf olarak maglardan, kamlardan, şamanlardan vs. bu kadar bahis yeter.[31] Ancak Avrasya'da, Türkler ara-

[29] Harun Göngör'e göre, şamanlar eski Türk dini ve toplumu için bir "otorite tipi" bile değillerdir: "Eski Türklerde Din ve Düşünce", s.266.

[30] Bu konuda Roux'nun görüşleri tarihsel sürecin ulaştığı mertebeyi açıklayıcı değildir. Bkz. Roux, *Türklerin ve Moğolların*, s. 298.

[31] Yeni ve kapsamlı bir inceleme olarak bkz. Yaşar Kalafat, *Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm*, s.17-25. Sayın Kalafat'ın s.24-25'te bir tespiti vardır ki, yeni bir pencere sunar ve meseleyi bu açıdan dikkat-

sında bir topluluk vardır ki, onların tetkiki bu kitabın başlıca görevlerinden biridir: Bakşılar. Dilbilimsel sırayı takip nedeniyle onları aşağıda, "Bey Tanrı" bölümünde inceleyeceğiz.

lice incelemeyi esinler: "*Bize göre Şamanizm ile Gök Tengri inancı çağdaştırlar. Adeta bunlardan din görevlisi kam olan Gök Tengri inancının çağında Şamanizm bir nevi büyücülük idi. Zamanla iki inanç sisteminin yayıldıkları coğrafya iç içe geçti. Alan kayması oldu. Terimleri de karıştı ve eşanlamlı kullanılmaya başlandı.*" Bunları hiç ayırmayanlara veya kökten ayıranlara nispetle, bunu yerinde ve mutedil bir tespit olarak görüyoruz. Ancak bu iki inanç çağdaş değil, birbirinin almaşığı idi. Yani birinden boşalan yeri hemen diğeri dolduruyordu.

Baykuşlar ve Tılsımlar

İzbe ve köhne mekânlardaki büyücülerin, ki istisnasız kötülük tasarlarlar, yanıbaşında duran ve tüm ilaç ve tiryakların hazırlanmasını dikkatle izleyen **baykuş**lar daima resimdeki en önemli görsel bütünlük öğelerinden biri olagelmiştir. Baykuşun bakışları kendisine verilen bu görevle mütenasiptir. Sahi neden baykuş? Büyücüler baykuşa neden bu kadar bayılıyorlar?

Tietze baykuş kelimesini bay 'zengin' + kuş olarak açıklar.[1] Ancak baykuşa zenginlik atfına mantıki bir sebep gözükmüyor. Aksine fakirdir ve izbeliklerin, köhneliklerin hayvanıdır. İsminin başka bir anlamı olmalı. Baykuşun özelliği şualı bakışlarıyla avını etkilemesi, baymasıdır.[2] Onu *bayıcı kuş* olarak görmek daha yerindedir. Daha doğrusu *bay* 'büyücü, bağıcı' + kuş olarak görmek durumundayız.

Onun meslektaşı **puhu** için de aynı şeyi düşünmeliyiz. Puhunun ismi *buqu/bögü* türünden bir kelimeye gitse

---

[1] Tietze, *Tarihi ve Etimolojik*, s.297.

[2] Buna dikkat çeken dostum Yrd. Doç. Dr. Ali Erol'a teşekkürler.

gerektir. Yani baykuş ve puhu, sadece meslek itibariyle değil, dilbilimsel olarak da büyücü ile ortak bir noktaya sahiptir.

Buna bir Türk dili olan Sahacadan çok ilginç bir destek gelmektedir. Bu dilde **mogucu** kelimesi baykuş ve puhu anlamına gelir. Buradaki *mog* kökünün bizim büyücü kelimesinin kökü olan *mug* ile neredeyse aynılığı şaşırtıcı değil mi?[3] Eskiçağ'da Mezopotamya'nın doğusundaki bölgede yaşayan din adamları Mag/Muglar, isimlerinin birgün Sibirya'nın en doğusundaki bir halkın dilinde baykuş anlamına geleceğini düşünebilirler miydi?

Aynı şekilde, Moğolca **bagbagay** 'yarasa' kelimesi de kökünde bizim kelimeyi saklamaktadır. Baykuştan yarasaya geçişte sıkıntı olmaz sanırım. Tuva Türkçesinde de **mejer-gen** 'baykuş' kelimesini buluyoruz ki, kaynağı neresi olursa olsun, farklı bir kökten geldiğini söylemek zordur.

Çağdaş lisanda dünyanın küçük bir köy haline geldiği çok söylenir. Tarihçi ve dilciye düşen, takvimlerin iletişim çağını göstermesini beklemeden, dünyanın daima küçük bir köy olarak bulunduğunu göz önünde bulundurup, her türlü ihtimali nazara alarak fikir yürütmektir. İlginç olan şey, köylerimizde sağlam duvarların bulunmasına mukabil, dünyada böyle duvarların çok etkili olmadığı gerçeğidir. En azından meslektaşlarımız bu duvarlara takılıp kaldıkları sürece, kendilerine ve bilime yazık edeceğe benziyorlar.

---

[3] Bunu yine de ikincil bir ses gelişmesi olarak görmek durumundayız: < *Bögücü*.

Baykuşlarla ilgili yeni araştırmalar bizi yeni ufuklara taşıyacaktır. Bizden şimdilik bu kadar. Ancak bizim kelimemizin kimi dillerde yüklendiği kötülük anlamının kökünde bu türden büyücü-baykuş işbirliğinin bulunduğunu sezebiliriz. Çünkü bu ikisi daima kötülük tasarlarlar. Örneğin, yine Sahacada **bağacı** kelimesi "iblis, yezit, kerata, serseri, alçak", **mökü** ise "pis, habis, murdar, bayağı, yavan, iğrenç, fena, çirkin, yaramaz, alçak" anlamlarına gelir. Aynı şekilde Tuva Türkçesinde **bak** "kötü", **bagay** "kötü, fena", **buk** 'şeytan', (krş. değineceğimiz üzere, Hint-Avrupa dillerinde izlediğimiz *dev* kelimesinin Tanrı > dev > cin > şeytan geçişi, ayrıca Rus **buka**, İng. **bug** 'hortlak, öcü' kelimeleri), **mege** (< Moğ. **meke**) "yalan, hile, sahtelik, kurnazlık", **mugulay** "yalancı, riyakâr" kelimeleri de bu kapsamda gözüküyor.

Moğolca **bug** "kötü ruh, cin, iblis, şeytan, vampir" kelimesi Tuvaca kelimenin kaynağı olabilir ama nihai kaynak yine Türkçede olsa gerektir. Zira, bu kitabın son cümlelerinde iyice anlaşılacağı üzere, hem bağıcıyı hem büyücüyü, hem baykuşu hem de puhuyu alıp doğuya götürenler Türklerdir.

Kuşkusuz bunların diğer lehçelerde de aynıları ve benzerleri vardır. Burada bununla iktifa ediyoruz.

Aydınlık ile Karanlığın Savaşı

Mag kelimesi sadece Avrupa'ya ve Orta ve Uzak Asya'ya doğru yayılmadı. Sümer ülkesinin bittiği yerde başlayan Arabistan'da, İranlı Sasanilerin ateşe tapmakla özdeşleştirilen dinlerinin adı **Mecusilik** olmuştu. Bu kelime **Mag** kökünden gelir.[1] Tek Allah'a (Yehova) inandıkları halde, insanlar arasında O'nun ismini yüceltmek gibi bir göreve talip olmayan, anlaşılan sadece kendi menfaatlerini korumak için üst kademelerdeki insanları Yehova inancına çeken Yahudilerin bu tutumu yüzünden, Daryuş gibi güçlü bir hükümdarın kabul edip şiddetle de tatbik ettiği Vahdaniyet inancı İran'da yerleşmedi. Buna karşılık Maglar ne kadar kıyıma uğratılsa da, dinleri sabit kaldı.

Kuşkusuz eski Maglar dönemindeki dini anlayışın örneğin Anuşirevan dönemindeki Sasani İran'da da yürürlükte olması gibi bir şey sözkonusu değildir. Eski Magla-

---

[1] Arapçaya Farsçadan geçmiş olamaz. Bu durumda *Mucusi* gibi bir biçim bekleyecektik. Mezopotamya bölgesindeki Samiler vasıtasıyla yerleşmiş gözüküyor ki, onlar doğrudan *mag* lehçesinden almışlardır.

rın dinleri muhtemelen çok çeşitliydi ve sonradan genellemeyle Şamanlık diye tarif ettiğimiz yapıya uyuyordu. Yani bir din değil, dinsel uygulamaların toplu adıydı. Zerdüşt öğretilerinin bu Magların ne kadarı içinde rağbet gördüğü de ayrı bir meseledir. Belki Kam'ın, Şaman'ın dünyasındaki ikilemeye,[2] ki Roux'ya göre görece geç bir zamanda ortaya çıkmıştır,[3] bir gönderme yapılarak, bizim de Avrasya'daki **bögü/bakşı/ kam/şaman**ın geleneksel kökünün eskiçağda Dicle'nin doğusunda bulunduğu şeklindeki savımıza dayanılarak, ve tabii eski İran'daki Yezdan ve Ehriman'a, iyilik ve kötülüğün, aydınlık ve karanlığın bir biriyle mücadele eden iki tanrısına dair inancı temel dayanak kabul ederek, bugün 21. yy araştırmacısının Uzak Asya'da müşahede ettiği şaman dünya tasavvurunu MÖ 1000 senesinde Zağros dağlarında yaşayan Magların da paylaştıkları gibi bir kanıya sapılabilir. Hatta Şamanlığı din diye nitelemeye cüret edecek birisi, ortaya binlerce yıldır süren bir dinin varlığı iddiasını atabilir. Ancak şimdi birkaçını sıralayabileceğimiz pek çok sebeple bu mümkün değildir.

– Şamanlık din değildir, bir mesleğin adıdır.[4] Muhtemelen eski tektanrılı inançların kalıntıları olan akide sis-

---

[2] İyi Tanrı'nın olduğu gökler ve Kötü Tanrı'nın bulunduğu yeraltı. Bunu bize eski Türk dini diye anlattılar; hâlâ da bu konuda bilgisi eksik bazı kimseler eski Türk dinini bu ikilemeci şaman anlayışla teşhis ediyorlar. Hâlbuki kaynaklar bize böyle bir şey söylemiyor. Kafesoğlu bunu yeterli şekilde açıklar: "Eski Türk Dini".

[3] Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.30.

[4] Roux'nun "*Şaman hekim-büyücü değildir*" görüşündeki (a.g.e., s.63) dışlayıcılığın sınırları hakkında ne derece emin olabiliriz? Doğaüstü çok şeyin beklendiği bir ortamda şamanın diğer işler (ayin yönetme ve bilgece danışmanlık) yanında hekimlik ve büyücülük yapmadığını

temleri büyücü/bilgeler vasıtasıyla sürdürülmektedir (Bu iki kelimenin içiçeliği hakkında aşağıda dilbilimsel açıklama yapılacaktır). Bir aksakallının varlığı belirleyici bir özellik değildir, zira Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika'nın bütün benzer inanç sistemlerinde, hatta Şamanlık sınıfına girmeyen Bogomillik gibi dinlerde aynı kişi vardır. Tıpkı Hoca'nın, Peder'in ve Haham'ın olması gibi.

– İkileme ucu sonuna kadar açık bir kavramdır. Kudretin sadece ve sadece Tek Allah'ta olduğuna inanan son üç semavi dinde (Musevilik, İsevilik, Muhammedilik) melek ve şeytanın varlığı ayrı tutulur, bunlar kuldur ve ilahi güçleri yoktur. Ancak melek ve şeytanlara, diyelim peri ve cinlere Allah'a ortaklık verilmeye başladığı anda ikileme inancı başlar. Bu iyi ve kötülere birer önder tayin edilir ve bunun sonu nihayetinde iyi ve kötü olarak iki tane tanrının kabulüne kadar gider. Bu tayf son derece geniştir.[5] Dolayısıyla, Vahdaniyet vurgusu kuvvetli olmayan dinlerde ikileme inancı da geneldir ve genel bir olguya dayanarak özel bir konuda hüküm verilemez.

– Elde çok sıkı ve sabit dini metinlerin bulunduğu durumlarda bile aynı din içinde mezhepler ortaya çıkar, hatta tüm dinlerde sapkınlıklar belirir. İnanç kaidelerinin kesin şekilde belirlenmiş olması, insanları onları kendi keyiflerine göre yorumlamaktan alıkoymaz. Dolayısıyla, dini metinleri, inanç delilleri olmayan dinlerde veya din kalıntılarında (Şamanlıklarda) böyle bir akide sürerliğinden

söylemek mümkün müdür? Üstelik yazar kendisi başka bir yerde şamanın "büyü aracılığıyla tedavi" ettiğini söyler (a.g.e., s.65).

[5] Bu konunun incelemesi ve Mecusilik hakkında güzel bir bahis Elmalılı Hamdi Yazır'da bulunabilir: *Hak Dini Kuran Dili*, 3, s.477-481.

bahsetme imkanı yoktur. Ne ölçüde olduğuna dair hiçbir delilimizin bulunmadığı muhafazakarlığı sağlayan tek şey, şamanın dünyasının basitliğidir. Dini alan genişleyip amel ve akide konusunda öğrenilecek ve öğretilecek ne kadar çok şey olursa, yorum farklılığı o derece artar. Kısaca, elinde sözlü bir gelenek dışında bir şeyi olmayan bir şamanın bu geleneği bir din olarak diğer kuşaklara nasıl aynen aktaracağı sual konusudur. Köyün aşağısında söylenen bir sözün yukarısında ne hale geldiği ortada iken veya en yüksek çözünürlükteki resmi bile değişik ortamlara alıp kopyalarken her kademede nitelik kaybı yaşarken, keyfe tabi dini tasavvurların birkaç kuşakta ne derece değişeceği ortadadır. Nerede ki, 2500 sene aşılsın ve Medlerden Yakutlara ulaşılsın? Veya, neredeki Altaylardaki günümüz Türklerinin dini Göktürklerin dinine bir izdü-şüm teşkil etsin?[6]

Kafesoğlu'nun haklı olarak belirttiği gibi, bugün karşımıza çıkan sözde Şamanlık öyle karışık bir sisteme sahiptir ve öyle fazla dış etki almıştır ki, neresinin ve ne kadarının Türklere ait olduğunu tespit etmek neredeyse imkânsızdır.[7] Yani Altay Türklerinin Şamanlığını Türk malı olarak görmek dahi yanlıştır.

Zaten biz baştan beri Mag kelimesini bir dinin değil, dine dayalı toplumsal bir sınıfın temsili olarak aldık. Hem

---

[6] Veraset kabul edilse bile, değişme kuşkusuzdur (Roux, *Türklerin ve Moğolların*, s.57). Roux'ya göre bugünkü varlık geçmişin dini inançlarının mirasıdır. Bunda yadırganacak bir şey yoktur, ancak o da geçmişi incelerken bugünkü verinin kafa karıştırmasına karşı dikkatli olmuştur (a.g.e., s.40).

[7] Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* kitabından naklen, "Eski Türk Dini", s.293.

de çok geniş bir açı ile. Bu yüzden Maglar diyerek imamları da ekledik. Yoksa bunlardan biri Sera'da, biri Süreyya'dadır.

Dolayısıyla, Arapların Mag kelimesine dayanarak Mecusilik adını verdiği eski İran'ın ateşperest ve çitftanrılı dini, Zerdüşt'ün öğretilerini temel alsa da, eski Magların din sistemlerinin mirasçısı olmak durumunda değildir. Zira Maglar geniş bir zümreydi ve Mag kelimesi altına sığdırılabilecek bir din sistemi yoktu. Üç hanedanın (Ahamenişler MÖ 555-331, arada İskender'in istilası, Arşaklılar MÖ 331-MS 226 ve Sasaniler 226-652) idaresi altında süreğen bir siyasal birliğin sağlandığı İran'da, kendisi de bir Mag olan Zerdüşt'ün yolunu esas alan kesimin öncülüğünde, adına Mecusilik dediğimiz sistemli dinin ortaya çıktığı (üstelik metinlerinin bulunduğu) ve resmi olarak yaygınlık kazandığı kesindir, ancak o da nihayetinde bazı noktalarda temelden tezatları bulunan çeşitli mezheplere, hatta Mezdekçilik gibi sapkınlıklara ayrılmıştı.[8]

[8] Elmalılı, aynı yer.

Eciş Bücüş ve Ye'cüc Me'cüc

Musevilikle Mecusiliği tarihin telakkisi noktasında eleştirel açıdan yanyana koyan Toynbee,[1] Mecusileri kopuntuda kimliklerini koruma açısından da Musevilerle karşılaştırır.[2] Ancak ortada böyle bir mukayeseyi haklı gösterecek tarihi örneklemelerin bulunduğu fikrine katılamıyoruz. Bir dinin ortadan kaldırılması kolay iş değildir ve neredeyse istisnasız olarak mensuplarının takdirine bağlıdır. Dinin türeneğinin, yani ortaya çıktığı arazinin başkalarınca işgal edilmesi ve başka dinlerin burada hâkim olmasıyla, o dinin varlığını sürdürmesinin bir bağlantısı olmasa gerektir. Zira din coğrafya değil, vicdan işidir. Vicdan beşerde olur, insan nereye giderse din de beraberinde seyahat eder. Eğer Sasanilerin resmi dini Maniheylik olsaydı, Nihavend sonrasında Orta Asya'da Soğdlular veya Uygurlar arasında yayılmış bulunan Mahineyliği de kopuntu olarak mı nitelendirecektik?

---

[1] Hatta Mecusiliği Museviliğin 'hemcinsi' olarak görür; aynen bu kelimeyi kullanır. Bkz. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, s.21 vd.

[2] Toynbee, *a.g.e.*, s.118-119.

Mecusilikte de iş gayet basittir. İslam karşısında anayurdunda tutunamayan Mecusilik Hindistan'ın kuzeybatısına (Pakistan'a değil!) sığınarak bir nebze yayılma ortamı bulmuştur ve eski İran dininin metinleri Avestalar günümüze bu bölgeden ulaşmıştır.

Toynbee bunun yerine, inanç sistemleri ne olursa olsun, adlarını ve bu adın çerçevelendirdiği geleneği korumakta bu kadar ısrarcı olan, belki Herodotos'un tabirlemesi gibi gerçekten bir kabile olarak nitelenmeyi hak eden Magların nasıl kopuntularda varlıklarını, dahası hâkimiyetlerini korudukları üzerinde kafa yorsaydı, belki çok ilginç sonuçlara ulaşmak için bu kadar beklemeyecektik. Ancak onun dönemindeki tarih telakkileri ve demir perdeler eskiçağda Ortadoğu'dan Avrasya ve Uzakdoğu'ya doğru böyle bir etnik, toplumsal ve kültürel bir hareketlenmenin düşünülmesine dahi imkân tanımıyordu. Ne tuhaftır, tefsirlere göre Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı inşa edilen Afganistan ve Kafkaslardaki demirkapılar, derbentler, setler eski insanın değil, çağdaş tarihçinin önünü kesmiştir.

Sahi **Ye'cüc** ve **Me'cüc** diyince, **Maglardan** ve **Mecusilerden** de konuşunca, bu kelimeler arasındaki benzerlik ve çağrışımlar akla takılıp kalıyor. Bu kavimler ilk Tevrat'la birlikte karşımıza çıkıyor. Oradan bütün Musevî-İsevi dünyasına **Gog Magog** şeklinde geçmiştir. İlginçtir **Mag - Mecusi** arasındaki ses denkliği **Magog** ile **Me'cuc** arasında da vardır. Bu kelimeler Arapçaya dışardan girmiştir.[3] Dolayısıyla asli biçimin Magog olduğu düşünülebilir. Peki, bunun Mag ile ilgisi olabilir mi? İbraniceyi bilmiyorum ama aynı aileden bir dil olan Arapçada tek heceli ke-

[3] Elmalılı, Cilt 5, s.391.

limelerde son ünlünün kendiliğinden tekrarlanması hadisesi (redde) burada da düşünülebilir. Tabii sondaki -g Macarcada olduğu gibi, bir çoğul eki değilse (Macarcada çoğul eki 'şu anda' -*k*'dir). Elmalılı'ya göre bunların yaptığı işin (fesat çıkarma, Kuran'daki kelimeyle مفسدون) beklendiği gibi ikil fiil kipiyle değil de çoğul olarak verilmesi sayılarının çokluğuna işaret eder.[4] Peki, çoğul kipi bu iki kelimenin de kendi içlerinde çoğul olduklarını göstermez mi? **Yecler** ve **Mecler**? Allahu a'lem. Bu doğru ise, asli biçimde yalın halin **Yag** ve **Mag** olması gerekir. Magog'un asli bir çoğul eki içerdiğine İbranî dili de tanıklık etmektedir. Öbür türlü, çoğul kullanılan yerlerde sonda *–im* ekinin bulunması beklenirdi.

Maglarla çok uğraşan Yahudilerin nazarında bu kelimenin bozgun ve fesadın kaynağı bir topluluğu ifade etmesi tabiidir. Elmalılı bu topluluk hakkında noktayı şöyle koyuyor: *Ye'cüc ve Me'cüc vaktiyle bir veya iki kavmin özel ismi olsa da doğrusu İslam dilinde herkesin bildiği mana şudur: Aslı ve soyu belirsiz, din ve millet tanımaz karma bir insan topluluğudur ki, çıkmaları kıyamet alametlerindendir.*[5]

Tevrat'ın bu topluluğu Yafes'in iki oğluna bağlamasının ardından, vakayı somutlaştırmak isteyen (ve İsraili-

[4] Elmalılı, 5, s.391-392. Bu hükmümüz haklı olsa gerek, zira İsrailiyat'ta bu kelimeler kah kişi ismi, kah budun adı olarak geçer. Kişi ismi olarak geçseydi, ikil kip kullanılacaktı. Kip çoğul olduğuna göre, ortada ikiden fazla kimse var demektir.

[5] Elmalılı, 5, s.392. Bunun dışında Türkiye'de yaygın kullanımda olan, zamanımıza ait üç tefsire daha baktım ama üçünün toplamı Elmalılı'daki bilgi ve ufkun yarısı kadar değildi ve üstelik somut bilgide büyük hatalar içeriyorlardı. İlk kez böyle bir karşılaştırma yapan ve din alimi olmayan benim bu konuda hüküm verme yetkim yoktur ama kısaca Elmalılı'nın kıymetini bilelim derim.

yat'ı izleyen[6]) Ortaçağ İslam bilginleri de hep Yafesoğullarının bölgesine, Ural-Altay dünyasına uzanmışlardır. Türklerin bu konuda beraat etmeleri erkenden gerçekleşmiştir.[7] Hazarlar hariç, Türklerin Araplarla ciddi savaşlar yapmamaları ve çok erken bir dönemden itibaren, ferden de olsa gönüllü olarak Müslüman olup Halifeler nezdinde iyi hizmet görmeleri böyle bir bakış açısının gelişmeden ölmesini sağlamıştır.[8] Ancak daha ötedeki kuzeyli milletler namzet olarak kalmışlardır.

---

6 Kur'an'da Ye'cüc ve Me'cüc bahsi iki yerde (Kehf, 98-99; Enbiya 96) geçer. Ayrıca sahih kabul edilen dört hadiste bu topluluktan bahsedilir (bkz. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte*, 2, s.507-512; 12, s.512; 17, s.570-571). Bunların hiçbirinde söz konusu topluluğun kimlik veya yurduna dair bir açıklama bulunmamaktadır. Tefsir, tarihi ve şimdiyi iyi okuması beklenen Müslüman'a bırakılmaktadır.

7 Bu konunun bihakkın değerlendirmesini İsmail H. Danişment yapmıştır, ancak onda beraat etme söz konusu olmadığı gibi, bu geleneğin Osmanlı medresesi vasıtasıyla yüzyıllarca Türklere de nakledildiğini belirtir: *Türklük Meseleleri*, s.106-127. Lakin onun değerlendirmesi de nihayet bir örneklendirmeden ibarettir ve kapsamlı bir çalışmaya hala ihtiyaç vardır. Danişment'in, tefsirciler belki ama İslam coğrafyacılarının Türkleri Ye'cüc ve Me'cüc ile ilişkilendirme çabalarında o kadar acımasız oldukları fikrine katılmıyoruz. Konunu özeti şudur: Ye'cüc ve Me'cüc ülkesi, dünyanın merkezi olan Akdeniz havzasında yaşayan bir Müslüman, Hıristiyan veya Musevi için bir bilinmeyendir ve bilinmezliğini koruduğu için onların ülkesidir. Bilinen yer ve bilinen kavim bunlarla ilişkisini kesmiş olur. Bu tabii, ilmi gayret içinde olanlar için geçerlidir. Danişment'in eleştirileriyle perişan ettiği Süryani papaz Mikail gibiler için değil.

8 Adından sanılacağı gibi Türkler hakkında bir övgü kitabı olmasa da, nihayetinde çok erken bir dönemde Türklerden pek çok yerde olumlu bahseden, büyük övgülerde bulunan "*Türkler yaltaklanma, yaldızlı sözler, münâfıklık, kovuculuk, yapmacık, yerme, riya, dostlarına karşı kibir, arkadaşlarına karşı fenalık, bid'at nedir bilmezler. Hîle-i şer'iyye ile başkalarının malını helal saymazlar...*"), nihayet kitabının ismine

Ortaçağ'da Batı'nın, bilhassa da Bizans'ın coğrafya bilgisinin acınacak durumunu, Batlamyus'tan bile geride oluşlarını düşünürsek, Hıristiyanlık ve Musevilikten bilgi alma konusunda çekingen davranmayan, kendileri de araştırıcı olan Müslüman âlimlerin çalışmaları bize aslında o dönemde bütün dünyadaki telakkinin bir resmini sunacaktır. Buna göre Ye'cüc ve Me'cüc ülkesi daima Urallardadır:

Beşinci İklim: Doğudaki Ye'cüc ve Me'cüc şehirlerinden başlar, Horasan'ın kuzeyindeki dağlardan geçer... Altıncı İklim: Doğu'daki Ye'cüc ve Me'cüc şehirlerinden başlayarak sonra Hazar şehirlerinden geçer... Yedinci İklim: Doğuda Ye'cüc ve Me'cüc'un kuzeyinden başlar. Türk şehirlerinden geçerek Taberistan (Hazar, O.K.) *denizinin kuzeyinden, Rum denizinin* (Karadeniz, O.K.) *ortasından... geçerek Mağrip denizine ulaşır.*[9]

Türk, Slav, Ye'cüc ve Me'cüc ülkeleri tâ Çin'e kadar (Çin dâhil) Yâfes'in hissesine düştü.[10]

Türkişlerin ülkesine gelince, burası Sedd'e komşu olup iklimi soğuk, çok karlı ve yağmurludur. Kıpçak arazisi de aynı şekildedir.[11]

---

bunu taşıyan Câhiz'in *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* adlı eseri kendi başına bu konuda dikkatli olmayı ihtar eder. Bu eserin daha önemli tarafı içeriğinden ziyade Bağdat'taki efkarı yansıtıyor olması ve Mu'tasım döneminde (833-842) yazılmış olmasıdır ki, İslam edebiyatına vakıf olanlar bunun hayli erken bir tarih olduğunu takdir edeceklerdir.

9 *Mücmel el-Tevârîh*, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.35.

10 Gerdizi, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.71. Slav ülkelerinin İdil boyunda bittiği iyi bilinir. En kuzeydeki Türk yurtları olarak Kimek ve Bulgar memleketleri de bilinir. Dolayısıyla, yine Urallar ve Batı Sibirya Ye'cüc ve Me'cüc'e verilmektedir.

11 İdrisî, bkz. Şeşen, İslam Coğrafyacıları, s.126. Türkişler Orta bozkırlarda, Kıpçaklar ise batıda otururlardı. Ural bölgesi gösteriliyor.

Halife El-Vâsık'ın Zülkarneyn Seddi'nin yıkılıp yıkılmadığını denetlemek üzere gönderdiği ve dönüşünde Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine kadar gidip gördüğü şeklinde uydurma olduğu açık bir tezkire düzenleyen Tercüman Sallâm, Kafkaslar üzerinden geçmiş, kuzeye doğru yolculuğunda kendisi gibi Musevi olan Hazar kağanı ona yardımcı olmuştur.[12] Kuzey cihetinden ancak Ural bölgesine gidilir. Nitekim Sallâm'ın hikâyesini (İbn Hurdadbih'ten) nakleden bir diğer âlim olan İbn Rusteh, konuyu "Lan (Alan) Ülkesi" bahsinde ele alır ki,[13] bu da onun zihninde Ye'cüc ve Me'cüc ülkesinin Kafkas hattından itibaren kuzeyde olduğunu gösterir.

Ye'cüc ve Me'cüclar Kimaklarla Sakâlibe (Slavlar, bu arada Fin-Ugorlar da kastedilmektedir, O.K.) *arasından geçtikten sonra kuzeyde kalan yerlerdir.*[14]

Arzın kuzey sınırındaki en uzak yerinden, güney sınırındaki en uzak yerine doğru olan enine gelince, Muhît denizinin (Büyük Okyanus, O.K.) *sahilinden başlarsan, Ye'cüc ve Me'cüc toprağına müntehi olur, sonra Sakalibe'nin arkasından geçer ve İç Bulgar ile* (İdil Bulgar, O.K.) *Sakâlibe toprağını kat ederek Rum beldesindeki Şam'a geçersin.*[15]

---

[12] Yakut el-Hamevî, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.140-142; Makdisî, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.175-177; İbn Hurdadbih, bkz. Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.378-381; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s185.

[13] Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.299; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.242.

[14] İstahrî, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.154; Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.201. Rusya ile Kazak bozkırlarının arasında ve kuzeyinde kalan yerler Urallardır.

[15] İstahrî, bkz. Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.200.

Ye'cüc ve Me'cüc ülkesinden Bulgar'a ve Sakâlibe ülkesine kadar 40 konak kadardır (40 günlük yoldur).[16]

Bu derilerin büyük bir yekûnü Rusların ülkesinde istihsal edilir. Onlara ve ülkelerine Ye'cüc ve Me'cüc tarafından iner. Bazen Bulgar'a kadar çıkar.[17]

(Harezmlilerin) tüccarları hazz derileri ve kürk getirmek için Ye'cüc ve Me'cüc taraflarına giderler.[18]

Söylendiğine göre Zü'l-Karneyn Ye'cüc ve Me'cüc'e Bulgarlar üzerinden gitmiştir.[19]

Hazar ülkesinden Ye'cüc ve Me'cüc seddinin bulunduğu yere iki aylık yol tutar.[20]

(Harezmliler) arasında ipek ve yün getirmek için Ye'cüc ve Me'cüc taraflarına giden tüccarlar vardır.[21]

---

[16] İbn Havkal, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.162; bkz. Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.66. Bugünkü Tataristan'ın doğusu, Urallar ve Batı Sibirya anlatılmakta. İbn Havkal'a göre Kafkas dağları da kuzeye doğru Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine uzanmaktadır (Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.72)

[17] İbn Havkal, Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.166. Yörükân'ın çevirisinde "*Ye'cüc ve Me'cüc ahalisi bu derileri Ruslara getiriyorlar*" denilmektedir. Bkz. Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.120

[18] İbn Havkal, Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.172. Harezm ticaret yolu kuzeye giderdi. Sadece Bulgar'a değil, onların doğusundaki yerlere de uğradıkları anlaşılıyor.

[19] Ebu Hamid El-Endelûsî, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.180. Demek ki İdil'in ötesinde, Urallarda.

[20] İbn El-Fakîh, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.191; Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.253. İki aylık yol tam da Bulgar ülkesinin doğusuna tekabül eder.

[21] İbn Havkal, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.219.

... Hazar denizinin arkasında mamur olmayan, fakir, koyunu, balı ve Yahudisi çok, sonunda Ye'cüc ve Me'cüc Seddi bulunan bir kûredir (kasaba, O.K.). *Bizans'a sınırdır.*[22]

Görüldüğü gibi, bazı istisnalar olmakla birlikte, eski coğrafyacıların sözbirliği etmişçesine aynı bölgeden bahsettikleri görülmektedir. Burası iyi bilinmeyen bir yerdir, Çin'in kuzeyi bilinmekte, daha doğrusu oraya birkaç Türk kavmini oturtunca bilindiği sanılmaktadır. Bilinmeyen bir topluluğu bilinmeyen bir bölgeye yerleştirmek daha makul olmaktadır. Böylece bu halkı eciş bücüş, tipsiz, kiminin boyu tavuk, kiminin kavak kadar olarak anlatmakla yalan söylenmemiş (yalan ortaya çıkmamış) oluyor. Buralar, yani Batı Sibirya arazisi, eski halkları ve korunmuş gelenekleriyle bugün bile herhangi bir toplumbilimci için gizemini koruyan bölgelerdir. Benim okuyucudan istirhamım, eski İslam coğrafyacılarının bu bölge ile ilgili vurgularını aşağıda, Macarlar bahsinde kullanmak üzere hafızaya almalarıdır. Zira bu bölge Macarların Fin-Ugor ataların yurdudur.

Ancak İdil-Ural'daki bu kavimlerden tarih boyunca değil yeryüzünü ifsat mahiyetinde bir hareket, doğru dürüst ses bile gelmemiş ve haklarındaki zanları boşa çıkarmışlardır. Bu ilkel, seyrek nüfuslu, avcı-toplayıcı topluluklardan, özel şartlar içinde bulunan ve savaşçı Türk topluluklarınca örgütlenen Macarlar hariç, etnik veya askeri bir huruç hareketinin beklenemeyeceğine biz bugün rahatlıkla hükmediyoruz. Macar göçü de bir askeri huruç

[22] Makdisî, bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.267. Ye'cüc ve Me'cüc ülkesi Kafkaslara iyice yaklaştı...

değildi. Ancak Ortaçağ insanı bunu bilmiyordu ve hatada ısrar etti. İşin rengi ortaya çıkınca da hatayı itiraf yerine başka bir cevap buldular.[23] Dolayısıyla 13. yy'daki **Moğol** istilasını Müslümanların (ve de kuzeyli Hıristiyanların[24]) Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkışı olarak değerlendirmeleri kaçınılmazdı.[25]

Moğol kelimesi Türkçe biçimdir. Kendi dillerinden kalan ilk belge olan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, bizzat eserin isminde kelime **Manggol** veya **Monggol** diye geçer. Kelimenin iki heceli olduğu açıktır ve tek heceden gelişen bir Altay dilinde bu ismin en yalın ve ilkel biçimini **Mang** olarak görmek mümkündür. Buradaki *ng* çifti Türkçedeki nazal *g*'nin biraz kalınını verir. Bu sesin **Man**'dan mı, yoksa **Mag**'dan mı geldiğini çözmek dilbilimcilerin işidir. Her iki durumda da sonuç değişmez. Bir tarafta şamanların çıktığı **Mançu** kabilesi **Mankiler**, bir tarafta eskiçağda şimdiki Güney Azerbaycan'da yaşayan **Manna** halkı ve ruhbanlar boyu **Mag**. Türklerin dilinde Mongol gibi bir kelimede ortadaki nazal *n*'nin kısa sürede *ğ*'ye dönüşmesi beklenir ama şart da değildir. Neden acaba **Mog oğulları** der

---

[23] Örneğin 1247'de Karakorum'daki Moğol sarayına giden Plano Karpinili Johannes, Moğolların olsa olsa Ye'cüc ve Me'cüc'ün düşmanı olabileceğini düşünüyordu. Bkz. Heiduk, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", s.329. Veya İbn Fakîh, İslam hizmetine giren Türkler gerçeği ile onların soylarını Ye'cüc ve Me'cüc'e atfeden gelenekler arasında sıkışınca, Ye'cüc ve Me'cüc'ün 24 ulus olduğunu, bunlardan biri olan Türklerin diğerleri ile harp ettiklerini (yani ihtida) söylemektedir. Bkz. Yörükân, *Ortaçağ'da Türkler*, s.254.

[24] Heiduk, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", özl. s.326; Watson, "1200-1800 Yılları Arasında Batı'daki Orta Asya İmajı", s.335.

[25] Bkz. O. Turan, *Cihan Hakimiyeti*, s.36-37.

gibi Mongollara **Moğol** demişiz?[26] Bunlar sadece çıtlatma; kesinlikle etimoloji önerisi değil. Alanın uzmanları nihai sözleri söyleyeceklerdir.

Cengiz döneminde büyük bir Moğol boyu olup, daha sonra Orta Asya boyunca yayılarak Türkleşen **Mangut/Mangıt**ların[27] ismi yukarıdaki savı destekler niteliktedir. Mangut Moğolca çoğul biçimdir ve bu halkın ismi **Mang**'dır.[28] Bunlar Cengizli devletinde idareci çıkaran boylar arasındaydı, ancak Mançulardaki gibi bir geleneğin bulunup bulunmadığı hakkında belirgin bir ipucu yoktur.

Bu arada akılda tutulması gerekli bir husus var: Nasıl ki bundan 1500 yıl önce Türk kelimesi Türkçe konuşan halklar içinde sadece bir boyu ifade ediyor idiyse, 1000 yıl

---

[26] Hambis, Munkuev ve Taskin'e dayanan Golden, **Mongğu (+ul)** biçimini tahminen önerir. Bkz. *Türk Halkları*, s.235. Oğuzname'de ise Moğol kelimesinin kökeniyle alakalı olarak, Oğuz'un mağlup ettiği üç amcasına "muñ olunuz", yani gamda, kederde kalınız şeklinde hitap ettiği geçer. Bkz. Togan, *Oğuz Destanı*, s.20; Umumi *Türk Tarihine Giriş*, s.70.

[27] Türkiye Türkçesinde *mangut* kelimesinin şimdiki "ahmak, budala, salak" anlamını kazanması sonraki bir olaydır ve edebi yollarla gerçekleşmiştir. Cengiz Aytmatov'un *mankurtlarını* düşünelim. Tabii, eşinin ölüsü başında donmuş gibi bekleyen angut kuşunun bu halini de haksız şekilde aptallık olarak görürüz ve anguttan manguta atlarız. Ancak anlamlandırma ve ifade etme kalıplarımızda budun adından hareketle tavsif geleneği zaten vardır: "Dil bilmez Gürcü" deyişinden hareketle Gürcülüğün konuşamamakla, ahrazlıkla alakalanması gibi, Abaza'nın söyleneni anlamamasını sağırlığa yorup *abaza* kelimesine sağırlık yüklemek bizim marifetimizdir. Yine de *mankafa* gibi kelimelere dikkat etmek gerekir. Krş. Moğolca **manggur/manghuu** "sersem, ahmak,".

[28] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.252.

önce de Moğol kelimesi bugün Moğolca dediğimiz dil(ler)i konuşan, bozkıra orman içlerinden gelmiş bir kabileyi anlatıyordu.

Aslında, kendisine Moğol diyen bu kabilenin kökeni hakkında kesin bilgimiz yoktur. Daha doğrusu onların aslî Moğol kimliğini sorgulatacak pek çok ipucu vardır ve sadece dilce Moğol olmuş olabilirler:

– Cengizlilerin ailece Moğollardan farklı bir dış görünüşe sahip olmaları,

– Tatarların hem Türkçe, hem de Moğolca konuşan değişik zümrelerinin bulunması,

– Aynı şekilde, kimi kaynaklarda Moğol boyu olarak geçen Bayat ve Kanglı gibi boyların Türklüğünün sabitliği,

– Bir Çin kaynağında geçen, Cengiz'in atalarının Şato Türklerinden olduğu şeklindeki rivayet ki, bu Türkler Göktürklerin kalıntılarıdır. Zaten bozkır geleneğinde dışardan birinin ne kadar güçlü ve kahraman da olsa hanlık makamını almasına imkân yoktur (krş. Timur).

– Cengiz'in boyu Kıyat/Kayat ile Oğuz boyu Kayı arasındaki ilginç isim benzerliği ve daha Osmanlılar yükselmeden önce hakanlığın Kayı boyuna ait olduğu şeklindeki rivayetler,

– Cengiz'in Türkçeyi de anadili olarak bilmesi, vd.[29]

Dolayısıyla, Cengiz'in Moğolları muhtemelen etkin ve süreğen bir yönetici/önder soyun kurduğu bir ulustan başka bir şey değildi. Ulusun kurulduğu yerde ve çevrede şimdi Moğolca dediğimiz dil hâkim olduğu için, genel ge-

[29] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.66-70.

çer anlaşma vasıtası olarak ona başvuruldu. Ancak Türkçe de unutulmadı. Moğollar sayesinde Avrasya'da ulusların nasıl kurulduklarını daha sonraki dönemde bir film gibi izlemekteyiz. Mesela Uzbek Han adında bir Cengizli kendi askerleri ve onları izleyen boylar ile birlikte Uzbekler adıyla bir *ulus* kuruyor. Bunlar daha sonra Muhammed Şeybani Han idaresinde bozkırdan güneye iniyor, Maveraünnehr'i işgal ediyor. İşgalcilerin ismi yerli halka da yayılıyor; bu kez hepsine birden Özbekler deniyor. Tıpkı Selçuklular, Osmanlılar denilmesi gibi.

Kanaatimce şu an merak etmemiz gereken şey, bu Moğol ulus-kurucu topluluğunun bilerek veya bilmeyerek bir Mag geleneğini yaşatıp yaşatmadığı. Bu pencereden yeni bakışlarla Avrasya tarihinin bu önemli dilimine büyük bir aydınlık sağlanacağı muhakkaktır.

Moğolların atayurtlarındaki en yakın komşuları olan, içiçe yaşadıkları **Mançular** hakkında ne söyleyeceğiz? Eğer Ye'cüc ve Me'cüc kavramı yabanilerin medeniler üzerindeki baskı ve zulmünü ifade ediyorsa, bunlar Çin'e verdikleri zarar ile bu teşhisi çoktan hak etmektedirler. Hatta 12. yy'da Orta Asya'da kurdukları baskıyı göz önüne alırsak, bunlardan türeme Kara Hıtaylar vasıtasıyla Mançu zulmü Türk-İslam dünyasına da ulaşmıştır. Öte yandan, Ye'cüc ve Me'cüc ile Çin'i birlikte düşününce (ki Kur'an'da çok tabakalı ve çok örnekli anlamlar bulunduğundan yola çıkan tefsirler, Zülkarneyn Seddi'nin benzeri birkaç tane yapı olabileceğini düşünürler ve Çin Seddi'ni de bu kapsama alırlar), insanın aklına hemen o uzun set geliyor. Çin Seddi'nin doğu kısmına hiç dikkat ettik mi? Buralar sanki Hunlara değil de Moğol ve Mançulara karşı yapılmış gibi

durmuyor mu? Bildiğimiz kadarıyla Hunlar o kadar doğudan, Kore cihetinden saldırmamışlardı.

Burada kafaları biraz daha karıştırmak için eski geleneklerdeki bir bilgiyi nakledip kapatacağım: Yafes'in **Mu'u'** adlı bir oğlu vardı ve Ye'cüc ve Me'cüc kavimleri onun soyundan geliyorlardı.[30] İslam kaynakları Yafes'le ilgili tüm rivayetleri İsrailiyat'tan almışlardır ve burada da Yahudilerin Ye'cüc ve Me'cüc'ü Mag/Muğ soylu olarak gördüklerinin bir delili gizli gibi gözükmektedir...

[30] Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C.1, s.272.

Macarlar ve Ye'cüc-Me'cüc

Macar kelimesinin kökü paralel bir dil olayına gönderme ile Nemeth tarafından başarılı şekilde **Mansi** + eri (Mansi halkı[1]) şeklinde açıklansa da,[2] bu ismin elimizdeki en eski biçimleri **Megyeri** ~ **Mogyeri** olarak karşımıza çıkıyor. İkinci kısım bütün dünyanın kabul ettiği üzere Türkçe *eri* "halk, ulus" ise, geriye kalan **Mogy** nedir? Macarcada *-gy* ünsüzü *c* ile *d* arasında, *d*'ye daha yakın bir ses verir. Aşağıda göreceğimiz üzere, Türkçe ile ortak kelimelerin gösterdiği kadarıyla bu sesin kaynağının *g* olması lazım gelir. Peki, Macarlar tarihi olarak **Magların**, **Mogların**, **Mugların** halkı mıdır? Çekinmeyip daha açıkça soralım: Macarların da mı Ye'cüc ve Me'cüc ile ilişkileri var?

Tarihi oturmuş kalıplardan öğrenmiş birisi Güney Azerbaycan'dan Batı Sibirya'ya (Macarların atalarının yurdudur) doğru bu uzun atlayış karşısında elbette şaşıracak-

---

[1] Buradaki Mansi ile Kırmançı < Kürt Mançı arasında bir bağlantı olsa gerektir ve bu kelime bizzat "halk" demektir: "Kürt Halkı". Bkz. O. Karatay, "Kürtler", s.29.

[2] Golden, *Türk Halkları*, s.216.

tır. Ancak dilbilimin yeni araştırmalarıyla bir taraftan Macarca ve genel olarak Fin-Ugor dillerindeki Sami (Arapça, Akkatça, İbranice vs.) kaynaklı ödünçlemeler, bir taraftan da Sümerce ile Macarca arasındaki irtibat kendini gün geçtikçe daha fazla göstermektedir ve şu noktada artık biz tarihçilerin dilin peşine takılmaktan başka çaremiz bulunmamaktadır. Birkaç örnek verelim: Macar *távol* 'uzun', Arap *tâvil* 'aynı' (siz buna ekleyin: İngiliz *tall* 'uzun'[3]); Macar *hab* 'köpük', Arap *habbe* 'aynı'; Macar *fagy* 'buz, donmak'; Arap *fecce* 'soğumak';[4] Fin. *pura* 'burmak, delmek", Akkat *puru* 'kuyu, delmek, burmak' (krş. Türk *bur-*); Mac. *egy* 'bir', Akkat *êdu* 'bir'.[5] Belki arada Türkçenin aracılığı bulunduğu (söylendiği) için Macarca *ökör* 'öküz' ile Arap-

[3] İngilizcede Türkçenin Bulgar lehçesinin mizacında çok sayıda, daha doğrusu Ön-Türkçe biçimlerde kelime bulunur (bkz. Karatay, *İran ile Turan*, s.132-135). Bunun tarihi zemini olarak Saksonya'da İngilizlerin atalarının bir kısmı olan Saksonlarla Ön-Türklerin temasını öne sürmüştük. Bunları, belirttiğimiz gibi *Baykara* dergisinde bir dizi halinde incelemeye başladık. Dizinin ilk bölümü bu eserin de çekirdeği olan tebliğde, aşağıda da göreceğimiz üzere İng. *big* 'büyük' kelimesinin Türkçe anlamdaşı ile akraba olduğunu söylememizdi. Lakin bir kısım kelime var ki, Türkçede her hangi bir şekilde varlığı bilinmiyor, fakat Macarca ve İngilizcede şaşırtıcı derecede birbirine yakınlar: yukarıda geçen *tall* ve *távol*'a ek olarak, Mac. *tű* 'çok fazla', İng. *too* 'çok fazla'; Mac. *fal* 'duvar', İng. *wall* 'duvar' (krş. Mac. *fal-u* 'köy' ~ Türk. *bal-ık* 'kent' ~ Yunan *pol-is* 'kent').

[4] Bu kelime Türkçe *buz* kelimesi ve dolayısıyla *buymak* fiili ile de ilgilidir. Zira Türk *b-* = Fin *p-* = Macar *f-* denkliği vardır. Örn. Türk *baş*, Fin. *pää* 'baş', Mac. *fej*, *fő*, 'aynı'; Türk *böl-*, Fin *puoli* 'yarı, yarım' (krş. Srp. Rus. *pola* 'aynı', İng. *half* 'aynı'), Mac. *fél* 'aynı'; Türk. *bur-*, Fin. *pura* 'bur-', Mac. *fúr* 'aynı', Türk. *bit-*, Fin. *päät-* 'son bulma'. Bkz. Karatay, "Ön Türkçe Araştırmalarında Yöntemler Üzerine". Tunguzcada da **bog(i)-/*begi-* 'donmak' olarak karşımıza çıkıyor.

[5] Son üçü Agostini'den, "Language Reconstruction", s.112, 120-121.

ça *bakar* 'sığır' arasında doğrudan bir bağlantı kuramayabiliriz, ama sonuçta bir örnek daha vardır.[6] Yine, Prof. Dr. Günay Karaağaç Bey Türkçe *tak-* filini düşünmemi salık verdiyse de, Macarca *takar-te-ni* 'derlemek, temizlemek' ile Arapça *taharet* arasında ilgi olabilir.

Yenilerde çıkan bir makalemizde Kürtçenin Kırmançı dili ile Türkçe ve Macarcayı karşılaştırarak her üçünde ortak olan bazı öğelerin varlığına ulaştık.[7] Stetsyuk ise Çuvaşça ile Kürtçe arasındaki karşılaştırmasında çok şaşırtıcı sonuçlara ulaştı ve kimileri itirazı hak etse de 30 kadar kelimenin alakadar olduğunu gösterdi.[8] Birileri bunu Macarların yurt tutucu veya ulus kurucu yedi kabilesinden birinin Kürt adını taşımasından hareketle, Sibirya'dan veya İç Asya'dan getirebilir. Fakat bizim kanaatimiz Macarca ve Türkçenin bu öğeleri Ortadoğu'dan aldıkları, Kırmançıların ise en eski dil varlıkları olarak korudukları şeklindedir.[9]

Burada Macarların kökeniyle ilgili kendi savlarımızı uzun uzadıya anlatmamız uygun olmaz. Başka yerlerde kısaca belirttik[10] ve Sabirler hakkındaki çalışmamız tamamlandığında bütün ayrıntı ve delilleriyle görüşlerimizi suna-

---

[6] Bu kelimede Türkçenin aracılığı üzerinde düşünmek gerekir. Eğer Oğur-Bulgar döneminin yadigârı ise, diğer örneklerdeki gibi *v-*'li olması gerekirdi: *van/ven* 'on', *velő* 'ilik', *vályu* 'yalak', *vaj* 'tereyağı', vb.

[7] Karatay, "Kürtler", s.28-29.

[8] Stetsyuk, *Doslidjennya peredistoriçnih*, Kitap 2, s.17.

[9] Bu durum hiçbir şekilde Kürt veya Kırmançıları Ortadoğu'nun eski bir halkının varisleri yapmaz. Dilsel öğeler değişik şekillerde korunabilir ve 'toplama' türünden bir halk olan bugünkü Kürtlüğü oluşturan öğelerden bazıları bunu günümüze taşımış olabilir.

[10] Yukarıdaki "Kürtler" makalesine ilaveten, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.16-18.

cağız. Yalnızca şunu söyleyebiliriz ki, Konstantinos Porphyrogenitus'a inanıp (bu noktada inanmamak için bir sebep gözükmüyor) Macarların eski adlarının, daha doğrusu Macar ulusunu kuran esas öğenin adının Sabar (*Sabartoi Asphaloi*[11]) olduğunu kabul edersek, Ortadoğu bağlantısı daha bir vuzuha kavuşur. Zira Subar/Sabarlar artan Sami baskısıyla Kuzey Irak bölgesinden kovulmuş ve kademe kademe kuzeye giderek, nihayetinde Sibirya'nın batısındaki yurtlarına ulaşmışlar (Sibirya kelimesi de onlardan gelir); burada etnik dinlenmeye geçtikten sonra da bir kolları tekrar Hazar'ın batısına inmiştir. Şu ana kadar yazılan yüzlerce tarih kitabında bu Türk boyunun çıkış yeri olarak Yedisu bölgesi (Kazakistan'ın güneydoğusu) gösterildiği için, okuyucu bu ifadeleri yadırgayacaktır. Ancak "Doğu Avrupa Türk Tarihi" makalemizde bunu yeterince savunduğumuz gibi, üzerinde çalıştığımız Sabirler konulu makale veya kitap da bu fikrimizi bütün delilleriyle birlikte sunacaktır.

Kısaca, kurucu öğesi Ortadoğu çıkışlı bir halka dayanan ve kuzeyde uzun süre Fin-Ugor dil çevresi içinde kalarak bu geleneğe ait bir dil geliştiren Macarlar, aynı zamanda Ortadoğu'dan ithal edilmiş dinsel temelli toplumsal bir sınıfı da içlerinde muhafaza etmiş olabilirler ve kendilerine verdikleri isim de onlardan gelmiş olabilir: **Mag eri**.

Macarlarla ilgili eski kaynaklarda **Mog** biçimlerinin geçişi şaşırtıcı değildir. Örneğin Don nehri boylarındaki ikinci yurtlarına **Denkumogeria** denirdi.[12] Yedi Macar kabilesinin ismi ise kendi dillerinde **Hetumoger** idi.[13]

---

[11] Konstantinos Porphyrogenitus, s.171.

[12] Rásonyi, Tarihte Türklük, s. 120.

[13] Çoban, "Erken Dönem Macar Ortaçağı", s. 165.

Hep Me'cüc üzerinde durduk. Ye'cüc'ün izleri belli değil midir? İzleri derken tamamen bir kurgudan bahsediyoruz. Ortada tam ispatlanmış bir şey yoktur. Zaten Kuran'daki ifadeler geniş ve tabakalı bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Yani Ye'cüc ve Me'cüc ifadesiyle aynı anda pekçok şey anlatılmaktadır. Dolayısıyla, bu anlam genişliğini tek bir noktaya indirgemek zaten mümkün değildir. Biz tarih ve beşer içinde bu anlam dünyasına dahil olması muhtemel örnekler arıyoruz.

Macarların anayurtlarında kalan en yakın akrabaları olarak kabul edilen **Mansi** halkının diğer bir ismi **Vogul**'dur. Bunun için kuşkusuz pek çok köken önerisi vardır ve isteyen herkes de buna yenilerini ekleyecektir. Mesela, birileri bunu da **Moğol** gibi bölerek **Vog-ul**'u elde edebilir. Ye'cüc, yani **Yag** kavminin adından **Vog**'a sıçramak ise dilbilimsel olarak çok zor olmasa gerektir.[14]

Burada bir tefsir gayreti söz konusu değildir. Haddimiz de değildir. Sadece eskiçağda isimleri geçen kavimlerden sonraki zamanlara kalmış olanlar var mıdır şeklinde bir fikir yürütüyoruz ve malzeme olarak da dili kullanıyoruz. Bu yüzden, Mansi/Vogul halkından bugün yeryüzünde 7500 kişinin kaldığını söyleyerek, Ye'cüc ve Me'cüc topluluğunun 'çekirge sürüsü' gibi kalabalığına dikkat çekmek ve bizi kendince gülünç duruma düşürmek isteyenler çıkabilir. Haksızdırlar. Biz bugünkü Ye'cüc ve Me'cüc topluluğunu aramıyoruz. Bugün herhangi bir milleti töhmet altında bırakmak söz konusu bile değildir.

---

[14] Bunun Türkler veya Türkçe ile ilişkisi olmasa gerektir, zira Ön-Türkçede *v/w-* yoktur. Bkz. Décsy, *The Turkic Protolanguage*, s. 32.

Kaldı ki, herkes kendisinden sorumludur. İyi bir milletten Ye'cüc ve Me'cüc çıkabileceği gibi, 'tarihteki' Ye'cüc ve Me'cüc'ün torunları da iyi insanlar olabilir. Cengiz'in Moğolları Ye'cüc ve Me'cüc haberini elhak tasdik etmiş olabilirler, fakat onların soyundan gelen Berke Han'ın, Gazi Giray Han'ın, Emir Hudaydad'ın veya Babür Şah'ın Türklüğe ve İslam'a hizmetleri az görülebilir mi? Bu yüzden, sorulursa savunmamı tek kelimeyle yaparım: Ben tarihçiyim.

Kendilerine Saha diyen Asya'nın kuzeydoğu köşesindeki Türk topluluğuna Ruslarca verilen **Yakut** isminin Moğol (Buryat) kaynaklı olduğu, **yaku-t** 'düşman-lar' anlamına geldiği söylenir.[15] Sahi, Türkçe **yağı < yakı** 'düşman' kelimesinin kökü nedir?[16]

Mansi/Vogul halkının Batı Sibirya'daki ikizi de Hanti/**Ostyak** halkıdır. Köklerinin bu Ostyaklarda olduğu sanılan kimi topluluklar Türkleşmiş ve İştek adıyla Başkurt, Kırgız, Karakalpak boyları ve Tobol ve Baraba Tatarları arasında yer almışlardır.[17] Kuzeyde, bu kadar soğuk bir yerde insanların elbisesiz ne yapacaklarını nazara almayan eski Türk alimlerinden bazıları bu halkın ismini 'üstü yok' diye açıklamakta beis görmemiştir. Elimizde hiçbir ipucu yok ama hazır Medlerden bahsederken bir çağrışıma dik-

---

[15] Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s.2. *Yakut* > *Yaka* budun adının *Saha* ile aynı kelime olduğunu düşünmek için de her türlü sebep vardır. Bkz. Kirişçioğlu, "Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi", s. 133.

[16] *Yağı(d-)* girimiyle başlayan Clauson, bunu Türkçenin özmalı içinde görür (*Etymological Dictionary*, s.898).

[17] Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s.107, 213, 427. Bugün Kazak ve Kırgızlar Başkurtlara İştek derler. Bkz. Golden, *Türk Halkları*, s.218, 332.

kat çekmekte fayda var. Bu halkın ismi, Medlerin son hükümdarı, tarihin gördüğü en zalim kimselerden biri olan, Oğuzhan Destanı'ndan eski Arap ve Fars geleneklere kadar girmiş bulunan **Astiyag**'ı (Herodotos'ta **Astiages**, çeşitli İslam kaynaklarında **Azdahak**, **Dahhak**, vs., nihayet Türklerde **Ajdaha**, **Ejderha**, vb.)[18] çağrıştırmaktadır. Ne bileyim, orayla bura arasında bu kadar çağrışım olduktan sonra, bir tanesine daha yer vardır sanırım.

[18] Astiyag veya Ejderha incelemeleri için bkz. O. Karatay, *Hırvat Ulusu*, s.36 ve bu kitaptaki giriş bahsinin tekmil hali olarak: *İran ile Turan*, s.173-7, 180-1, 183, 186.

Ejder Yılı ve Yedi Başlı Ejderha

Eski Türkçede **büke** kelimesi "ejderha, büyük yılan" anlamına gelir; hatta Kaşgarlı'da "yedi başlı ejderha" biçiminde geçer. Ayrıca Yabaku Türklerinin önderlerine bu ad verilirdi.[1] Bu ikinci anlamı birinciden ayırarak müstakil vermek, en azından **beg** gibi bir kelimeyle ilişki kurarak açıklamak mümkün iken, Kaşgarlı böyle yapmayıp aynı girim içinde bu iki anlamı veriyor. Bunu ya onun eşsesli kelimeleri aynı girim içinde verme alışkanlığına yoracağız, ki istisnası da çoktur ve güvenilir bir hüküm olmaz, ya da bu iki anlamın da kök olarak aynı kelime ile belirtildiğinin şuurunda olduğunu düşüneceğiz ki, mantıken de buna kuşku olamaz. Zira ejderin yiğitlik, güçlülük, dolayısıyla önder anlamı sadece Çinlilere ait olmayıp, evrensel olsa gerektir.

Ama neden? En azından köken ve anlam bilgisi bizi nereye götürür? Eski Türkçede *ejderha* kelimesi yoktu ve Türkler İslam veya İran kültür çevresiyle yakın temaslar-

[1] Kaşgarlı, III, 227.

dan sonra bu kelimeyi aldılar. Eski Türk takviminde ejder karşılığı olarak Çinceden alındığı[2] açık olan *Lu* vardır.[3] Ortadoğu geleneklerindeki *Azdahak* kişiliğinin Oğuzname'deki karşılığı *Kıyand* biçiminde geçer.[4] Kaşgarlı Mahmut'ta ejder için *nek yılan* geçer ki, *nek* tek başına timsah anlamına gelmekte,[5] buna karşılık takvimde ilgili yıl *nek yılı* olarak adlanmaktadır.[6] Bulgar Türklerinde takvimde ejder yılı *vereni* olarak adlanıyordu.[7]

Bu dağınıklığı ve hakkıyla ejder manasına gelen *büke*nin takvimde hiç geçmemesini nasıl açıklayabiliriz? Üstelik Kaşgarlı bunun bir boya mahsus, yerel bir kelime olduğunu falan da söylemiyor. Benim aklıma tek bir ihtimal geliyor: 12 Hayvanlı takvim tamamen Asya'nın doğusunun ürünüdür ve oranın gelenekleri içinde uzunca bir zamanda şekillenmiş, değişik uluslar arasında dil noktasında milli biçimleri ortaya çıkmıştır. Oradaki dev yılan veya timsah biçimli canavar ile *büke*nin anlattığı ejderha farklı şeylerdi. Yani, *büke* önceden de vardı ve başka birşeyi anlatıyordu. Beride Taberî, Mes'ûdî veya Firdevsî *Ajdahak* > *Ejderha*'dan bahsederken ne anlıyorlarsa (onun bir hayvan olması sözkonusu değildir; insan olduğunu, eski ve zalim bir hükümdar olduğunu biliyor ve öyle yazıyorlardı), 12 hayvanlı takvimin icat olduğu veya benimsendiği dönem-

---

2 Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi), s.191.

3 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.343, 345.

4 Arat ve Bang, "Oğuz Kağan Destanı", s.613.

5 Kaşgarlı, III, s.155.

6 Kaşgarlı, I, s.346; III, s.156.

7 Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.20.

de de en eski Türkler *Büke*'den aynı şeyi anlıyorlardı. Yani onlar bu kelimeyi İç Asya'ya Ortadoğu'daki eski yurtlarından götürmüşlerdi. Başka bir deyişle, Medlerin son kralı Astiyag, (konu sevilip sevilmemesi değildir) eski Türk hafızasında bir **buğ, başbuğ** olarak kalmıştır (krş. Rus **buka** "yaşlı, reis"[8]). Astiyag'ın kişiliği zaman içinde hafızalarda insan yiyen bir canavara dönerken (boynunda çıkan habis urların - muhtemelen iki taneydi - tedavisi için hergün iki kişi öldürülüyor ve beyinleri urların üzerine sürülüyordu;[9] böylece, birileri bu korkunç sahneden biraz mizah ile teselli çıkarmak istemiş olmalı ki, urlar yeni birer boyun, dolayısıyla baş olarak kabul edilmiş, ortaya önce üç başlı, ardından Ortadoğu'daki çokluk vurgusu veren rakamlardan yedinin onun yerini almasıyla, yedi başlı bir canavar çıkmıştır. Tabii bu canavar hergün iki kişiyi yiyordu), ismi zamanla unutulunca, unvanı olan **buğ ~ büke** kelimesi aynı zamanda ejderha anlamı kazanmıştır.

Kaşgarlı'da tabir tam olarak "yeti başlı yil büke" olarak geçer. Acaba bu açıklaması zor olan *yil* kelimesi *il* olmasın? İlhan, ilbey gibi bir şey: **İl büke**.

Öte yandan *yıl* > *yılan* geçişi akla geliyor ki, arslan, sırtlan, kaplan gibi örneklerin de gösterdiği üzere, sonraki *–lan* kısmı bir heceyi temsil ediyor olabilir: *yıl* + *lan*. Bu arada, *büke* kökünü hatırlatan Sahaca **moğoy**, Moğolca

---

[8] Fasmer'in bu anlamın kelimenin diğer anlamı olan 'öcü'den gelişmiş olabileceği fikrinin (*Etimologiçeskiy Slovar'*, s.235-236) yersizliği burada ortaya çıkmaktadır. Kelimenin her iki anlamı da, muhtemelen ayrı kelimeler olarak, Rusçaya Türkçeden girmiştir.

[9] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.192; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, s.260.

mogay 'yılan' demektir. Korkunç şeye, öcüye ise **moğhuy** denir. Bu kelimeler kuşkusuz ilintilidir ve büyük ihtimalle aynı kökten gelir. Büyüklüğünden dolayı ayıya *moğhuy* denilmiş olabilir. Moğolcada **bagabagay/bāvgay** 'ayı' ve **mahay** 'boz ayı' şeklinde aynı kökten iki biçimin olması bu ihtimali güçlendirir (ayr. krş. Tuvaca **majaalar** 'ayı') Lakin kök itibariyle bunun ayıyı adlandıran bir kelime olduğunu düşünmek doğru olmayabilir.

Aynı şekilde Tuvaca **mañgıs** 'vampir, ejderha' kelimesi de elimizdeki kökle bağlantılı olmalıdır. Bölgedeki Altay ve Teleüt ağızlarında da geçen **manğıs** sözcüğü Sahacada 'çekirge' demektir ve Moğolca **manğgus** "acube, obur" kelimesinden geldiği belirtilir. Diğer anlamları ise 1. Doymak bilmeyen, açgözlü, 2. Obur, bir masal kahramanı, 3. İki oymağın adı ve 4. Bir mahallin adıdır. Ye'cüc ve Me'cüc kavmine çekirge benzetmesi sayılarının çokluğu ile alakalı olabilir, ama yıkıcılık sözkonusu olduğunda başka temsiller de bulunabilirdi. Yukarıda Me'cüc ile de ilişkilendirdiğimiz bir kökten gelmesi muhtemel bu kelimenin hem çekirge, hem de Obur anlamlarını birlikte taşıması ilginçtir.

İşte bu yüzden, büke kelimesinin olağan anlamı yanında özel bir anlamı da olduğu ve tabiattaki canavar bir hayvanı değil, hafızalardaki hayvanlaştırılan bir insanı anlattığı için, takvimlerde bu kelimeye rastlamıyoruz. Anlam çerçevesi hayli daraltılmış, indirgenmiştir. Hatta sadece Yabakularda önder ismi olarak kullanıldığı belirtildiğine göre, olağan anlamı da rağbetten hayli düşmüş olmalı.

Alın işte, Türklüğün kökenleri bakımından eski Ortadoğu'daki kaynak çeşitliliğine bir örnek daha. Medlerin dilinde var olduğunu iyi bildiğimiz **magdan bağıcı** geliyor,

ancak **bükenin** Medçedeki **muğ** kelimesinden geldiğini anlambilimsel olarak açıklamakta zorluklar olabilir. Çünkü aynı kelimenin veya henüz ses bakımından tam ayrışmamış biçimlerinin hem ruhbanı, hem de hükümdarı anlatmasını düşünmek zordur. Dolayısıyla, Astiyag'ın kendisine **başbuğ** dediğine dair bir iddia için, imkansız olmamakla birlikte, fazla bir zemin bulunmamaktadır.

Şu halde Medlerden Hunlara uzanan bir hükümdarlık silsilesi veya en azından anlayış sürerliği farz etmek için çok erken bir dönemde bulunuyoruz. Ancak bu alanda çalışmalar her türlü ihtimali nazara alarak genişletilmelidir, daha doğrusu çalışmalara başlamamız gerekiyor. Zayıf bir delil bile değil, lakin bu konuda ilham kaynağı olabilecek bir bilgi olarak krş. Çin kaynakları Büyük Hunların sülalesinin "Ejder soyu" diye anıldığını bildiriyorlar.[10]

Bu arada, çok değişik anlam kaynakları sunmak mümkün olmakla birlikte,[11] Rusça **buka** 'cin, hortlak' kelimesi büyük ihtimalle Türk **büke** 'ejderha' kelimesinden gelmektedir (krş. Yukarıda geçen Tuvaca/Moğolca *buk* 'şeytan'). Hatta yine Rusça aynı anlamdaki **pugalo**'yu bir ihtimal bundan ayırmamak gerekir.

Durum bu olunca, İngilizce **bug** 'böcek' kelimesine atlamamak için sebep kalmaz. Bu kelimenin Orta İngilizce *bugge*'den "korkutan şey" geldiği sanılıyor ve kaynağının İskoç **bogill** 'hayalet, öcü' veya Galce **bwg** 'hayalet, hort-

---

[10] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.298.

[11] Fasmer farkında olmadan bizim savımızı destekleyen iki anlamı da aynı girimde verir: **buka**: 1. *yaşlı, büyük*, 2. *öcü* (*Etimologiçeskiy Slovar'*, s.235).

lak' ile alakalı olduğu düşünülüyor.[12] İngilizcede aynı kökten gelen diğer bir kelime ise, yine "hayalet, öcü, gulyabani" anlamlarına gelen **bogey**'dir.[13]

Böcek korkutur mu? Galiba evet. Zihinlerimizde *öcü* ile *böcek*, daha doğrusu *böcü* daima yan yanadır. Öcü aslında bir böcektir. Peki, Türkçe **böcek**'in bunlarla ilişkisi olabilir mi? Kuşkusuz. Zira Türkçede **bög** "zehirli bir tür örümcek" anlamındadır ve tarihi ve çağdaş hemen tüm Türk lehçelerinde bulunur.[14] Böcek de kısaca bunun küçültme eki almış halidir: *Bög-cek* > *böcek* veya doğrudan *bög-ek* > *böcek*. Ayrıca Anadolu'da bir böcek türünü tarif için hâlâ kullanılan **buvelek** sözcüğü de *bugelek*'ten gelir. Ayrıca Macarca **bogár** sözcüğünün kökeninde bunu görüyoruz. Şu durumda Türkçe kökler üzerinde tartışmaya gerek yok sanırım. Buradaki meselemiz bu kelimenin aynı anlam dünyasının ürünü olarak Kelt dillerine nasıl ulaştığıdır.

Bunlarda ses ilgisi gayet açıktır ve iddiayı ispatlar niteliktedir. Anlam olarak ise tanrı > dev > cin / şeytan geçişi örneklerle ortada olmakla birlikte (krş. Hint-Avrupa **dieus* "Tanrı" > Veda *dyaus pita*, Sansk. *divi, deva*, Baltık *deivas*, Germ. *Tiwaz*, Yun. *theos*, *Zeus*, Lat. *deus*, İskoç *dia*, İtalyan *dio*, Fransız *dieu*, "Tanrı, baştanrı, gök tanrısı", İran *dev* "dev", Avesta *daêva*, İngiliz *devil* "şeytan, şeytani", vb.[15]), Rusçada veya Slav dillerinde *Bog* kelimesinden

---

[12] http://www.etymonline.com/index.php?l=b&p=20

[13] http://www.etymonline.com/index.php?l=b&p=13

[14] Clauson, *Etymological Dictionary*, s.323.

[15] Değişik İnternet kaynaklarından derlenmiştir. Hint-Avrupa dillerinde Tanrı anlamıyla kullanılan kelimeler ve kökteşlerinin güzel bir listesini Gluhak verir: *Porijeklo Imena Hrvat*, s.108-110.

böyle bir geçişi açıklamak için veri bulunmuyor. Rusça *div* 'dev' Türkçe aracılığıyla geçmiş bir ödünçlemeye benziyor.[16] Tam aksi anlamıyla, birşeyin mucizevî şekilde mükemmel, harikulade olduğunu anlatan, zamanla güzellik anlamı kazanan Slav *divo* sözcüğü ise Türk veya İran aracılığı olmaksızın doğrudan Hint-Avrupa köküne gider.[17] Bunun yerine, kelimenin doğrudan ödünçleme olarak girdiğini düşünmek daha yerinde olur.

İlginçtir, eski Türkçede *tev* sözcüğü "hile, desise" anlamındadır.[18] Bununla alakalı olmasa da bir Moğol hikâyesine değinmekte fayda var: Cengiz Han'ın büyüde uzman torunu Kökötçü başrahip olur ve Teb-Tengri lakabını alır. Bunun anlamı Türkçe gibi Moğolcada da bulunan kapkara, apaçık gibi pekiştirmelere müracaatla "en semavi, en ilahi" olarak açıklanır.[19] Ancak bu pekiştirmenin isimlere uygulandığı pek bilinmez; bilinen tüm örneklerde sıfatlara mahsustur. Kırgızcada *mapmanastay kişi* ("Manas'a çok benzeyen kişi") tabiri kullanılır ama burada özel ismin sıfatlaşması sözkonusudur. Sahaca *moğus moğoydağh* (yılanlarla dolu) ifadesi böyle bir pekiştirmeyi içerir ama bunu Türkiye Türkçesine tam aktarırsak 'yıpyılanımsı' olur. Yine ortada bir sıfat vardır. Acaba diyorum, buradaki *teb* kelimesi Hint-Avrupa *dev*'in erken bir alıntı biçimini mi temsil ediyor?

---

[16] Fasmer, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.512: < Türk dilleri < Eski Fars, Yeni Fars *dēv* 'şeytan', Avesta *daēva-* "kötü ruh".

[17] Fasmer, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.513-514.

[18] Clauson, *Eyimological Dictionary*, s.434

[19] Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.75.

Beylik İşler

Türkçede **buğ, büke** ve **beg > bey** sözcüklerinin komutan, önder, hükümdar, yönetici, vb. anlamlar içerecek şekilde aynı kökten geldiği açıktır. Nihayetinde alpler çağının kahraman bireylerine gider, çünkü Türkçede "güçlü, kahraman" olan **böke**'ye mukabil, Moğolca **böke** "pehlivan, güreşçi" anlamları vardır.[1] Kelimenin sakladığı "güç" manasına aşağıda ayrı bir bölümde değineceğiz. Ancak şu geldiğimiz noktada haklı bir itirazda bulunmamız vacip olmuştur.

En önemli Türkçe san olan **bey** kelimesinin anlamı ve kökeni haliyle çok ilgi çekmiş ve çok kimseyi uğraştırmıştır. Sevortyan'ın sözlüğünde bu kelimenin akrabaları/kökteşleri ve kökeni şöyle gösterilir: Moğol **beyi-jin** "bike", Tunguz **begin** "başkan"; Türk **bey** < en eski Çin ***pick** > eski Çin **piak** > Mançu **pî** "idareci". Negidalca **bögin** "sahip, patron", Tunguz **bıgin** "önder" vs.[2] Clauson'a göre ise

---

[1] Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovary'*, s.211-12.

[2] Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovary'*, s.99-100.

beg < Çin **po** "yüzbaşı", Ayrıca Orta Fars **bag** "Tanrı, hükümdar", < eski Fars **baga**, Soğd **bu** "Tanrı, efendi".[3]

Biz buradaki silsileye haklı sebeplerle Moğol **bogda** sözcüğünü de ekleyeceğiz: "haşmetmaap, imparator, aziz kimse" (krş. Tuvaca **bogda** "Tanrı, ilah, Burkan"; Saha **boğdo** "cesur, atılgan, çevik, yiğit, canlı").

Temel Türkçe bir kelime Türkçe haricinde bir yerden gelmek zorunda mı? Alışıldık dilciliğe göre 'evet'. Çünkü Türkçe 'alıcı' bir dildir. Geri ve medeniyetten uzak olan Türkler dillerindeki kültür kelimelerinin neredeyse tamamını, özdile ait olması gereken tabirlerin ise (rakamlar, uzuv ve akraba adları, temel fiiller vs.) önemli bir kısmını başka milletlerden ödünçlemişlerdir. Hatta işleyişi, "işe yaraması" tamamen eklere bağlı olan ve bütün dünya dilleri içinde yapım ve çekim ekleri bakımından en zengin dil olan Türkçe, bükümlü dillerden olup eklere ihtiyacı o kadar hayati olmayan İrancadan küçültme eki *–k*'yı ödünçlemiştir...[4]

Acaba? Benim bildiğim, basit bir mantıkla, bir anlam dünyasının temelindeki bir kelimenin değişkelerine ait kodlar hangi dilde daha fazla ise, o kelime -küçük istisnalarla- o dilin mülküdür ve diğer dillerdeki denk veya çağrıştıran biçimleri ödünçlemedir. İşte, baştan beri bir sözü ve anlam çerçevesini Türkçe içinde inceliyoruz. Daha da inceleyeceğiz ve pek çok ilave yapacağız. Diğer dillerde ise çoğunlukla ödünçlemeler vardır.

---

[3] Clauson (Doerfer'e dayanarak), *Etymological Dictionary*, s.322-323.

[4] Erdal, *Old Turkic Word Formation*, s.39.

Yukarıdaki önermeleri ortaya atanların düşünmeleri gerekirdi. Kaynak Çince mi, İranca mı? Her ikisi ise, nihai kaynak neresi? Hangisi daha ağır? Aynı kelimeye iki kaynak olabilir mi? Yoksa Çince ve İrancaya Türkçeden mi geçmiş? Çin devletini Yedisu bölgesinden göç eden Çulaların kurduğu iyi bilindiği halde, Çincede sadece 'yüzbaşı' anlamında geçen bir kelimeyi Türkçenin en yaygın ve birkaç biçimi olan unvanının kaynağı olarak görmek hangi zekânın ürünü olabilir? Türk algısı insan ile Tanrı'yı birbirine karıştırmaz. "Büyük adam" ile "Tanrı" için aynı kelimeyi kullanmaz. Hem de bütün insanların ve evrensel geleneklerin rağmına... Türkler en önemli unvanlarını almak için İranîlerin Tanrı anlamında kullandıkları bir kelimeye mi ihtiyaç duyacaklardı?

İyi bilinir ki, bütün bilinen eski dünya dilleri içinde unvan bildiren en fazla kelimeye sahip olan dil Türkçedir. Bu, toplumsal ve siyasal örgütlenme geleneğinin ileri oluşundan kaynaklanmaktadır ve bu yüzden Avrasya'daki devlet geleneklerinin pek çoğunda veya pek çok ulusallığın ilk devlet oluşumunda ve deneyiminde başçı olarak Türkler vardır.

Türkçenin en temel kelimelerinden birini İranîlerden almasının aksine, eğer alıntı-verinti ilişkisi şart ise, ta Avesta dilinde geçen *väz-* "varmak, gitmek" ve *väretä* "servet" kelimelerinin sırasıyla Türkçe *varmak* fiili ve *var* kelimesine dayandığı rahatlıkla söylenebilir (Burada Ortak Türkçe *-r* ve *-z*'nin kaynağı olan Ön Türkçe $-r^1$ ve $-r^2$ meselesi işin içine giriyor). Bunlardaki ses ve anlam ilişkisine dikkat çeken Karini, ilişkinin yönü konusunda çekimser davranıyor.[5]

[5] Karini, *Türk Fars Dilleri Kelime İlişkisi*, s.68.

Bence, bunlar dâhil bazı örneklerde kesin ifadelere başvurabilir.

Kuşkusuz Türkçe ezeli değildir. Bir başlangıç noktası vardır. Kökleri bir yere dayanır. Diğer tüm diller gibi. Biz bu dili şimdilik yerinde bir tabirle (belki Altay ve Ural'daki 'dağ' çıkış noktasına da telmihen) 'Zağros' dili olarak adlandırıyoruz. Türkçe etraftaki dillerden toplanmış bir sözcük dağarcığıyla oluşturulmuş, derleme toplama bir dil değildir. Gayet asildir ve asaletini doğrudan ceddine dayanmaktan, yani nesebinin sahih olmasından alır. Dilbilimin mevcut somut sınırları içinde kesin tespit edilebilen yakın akrabası olmayan bu dil, dolayısıyla bütün ihtiyaçlarını kendi kaynaklarıyla karşılama gücüne sahiptir. Akrabası yoktur, çünkü kendisi ayrı bir ailedir. Çeşitli dillerin ön biçimleri kurulurken, Türkçenin kendine ait kelimelerin daima en fazla çıkması bu bapta düşündürücü gelmelidir. Yani Eski Türkler çok fazla kelimeyle konuşuyorlardı ve bu kelimeler kendilerine aitti.

Sahi, toplama dil diyince ve yukarıdaki Altay dillerine, özellikle Tunguzcaya ait örnekleri de görünce, İngilizce **begin** "başlamak" (Almanca **beginnen**) kelimesi nereden gelir?[6] **Başlamak** ile **başkan** arasındaki köken ilgisi Türkçeye has olmasa gerektir. Yöneten başlatır, başlatan yönetir.[7] Başlatmak, başçılık etmek **beg**'in işidir. Begler *begin* ederler...

---

[6] Elbette düşünülmüş bir kökeni var: *be* 'olmak' + kökeni belirsiz, sadece bileşik sözcüklerde bulunan Batı Alman **ginnan*, belki 'açmak'. (http://www.etymonline.com/index.php?l=b&p=6).

[7] Güzel ve koşut bir örnek için bkz. *-archy*: 'yönetim' anlamında ek < Latin *–archia* < Yunan *–arkhia* < *arkhos* "önder, reis, idareci" < *arkhe* "başlangıç, köken, ilk yer" (http://www.etymonline.com/ index.php?l=a).

Nitekim başka bir ses biçimiyle Türkçede yaşayan ve bugün pek çok Türk lehçesinde kullanımda olan **mañ-** "alın, ön, öncü, baş, baştaki, başlangıç" (örn. **mangala** 'öncü birlik" kelimesi de böyle bir anlam ilgisinin olasılığına işaret eder. Aynı kökten gelen Moğolca **manglayla-** "önderlik etmek, yönetmek, başkanlık etmek" anlamını taşır.

Osmanlı tarihlerinden iyi bildiğimiz Slavca **voyvoda** sözcüğü de bu bağlamda incelenebilir. Açıkça iki kelimeden oluşmaktadır. Baştaki *voy* askeri bir faaliyete işaret eder. *Voda* (~ ved- 'götürmek') ise rehber, öncü anlamındadır: Askeri birliğin başındaki adam.[8] Slavca **vodi-** 'kılavuzluk etmek' fiilinin varlığı bu konuda temkinli olmayı öğütlüyor, ancak bey aynı zamanda kılavuz, öncü değil midir? Bu yüzden, örneğin, İngilizcede *lead* "götürmek, kılavuzluk etmek" sözcüğünden *leader* "önder, başkan" ortaya çıkıyor.

Ses ilgisine de itiraz edilmemeli. Zira aşağıda göreceğimiz gibi Zağros **mag, mug** karşılığı olarak Hintçe ve İrancada **bad, bud** biçimlerini görüyoruz. Slavcada da ***vod** gibi bir biçimi tasavvur etmek zorlayıcı olmayacaktır. Yine aşağıda göreceğimiz üzere, Türkçe -y, -j, -c < Eski Türkçe -d < Ön Türkçe/Zağros -g (ve > Macarca -gy) denkliği vardır. Ancak -g'nin -d'ye önceliği konusunda birileri şerh koyabilir. En azından bu ses gelişmesinin Ortadoğu'da iken gerçekleştiği söylenebilir (Ayrı toplumlarda, ayrı coğrafyalarda gerçekleşmiş olması daha bir mümkündür). Zira Hint ve İran örneklerinin yanında çok önemli bir örnek de Arapçada vardır: **bedâ** "başlamak" (eğer < **beğa** değilse).

---

[8] http://en.wikipedia.org/wiki/Voivoda

Kartvel (Gürcü vd.) dünyasına uzanmak da mümkündür. Eski Svan köy topluluklarına *tem* deniyordu ve temlerin başında bilgelik ve kahramanlığın temel şartlar olduğu liyakate göre seçilmiş veya görevlendirilmiş **mahvşi**ler bulunurdu.[9]

Burada tüm bu dillerdeki kelimelerin Ön Türkçe veya Zağros diline dayandığı şeklinde bir iddiada bulunmak zor. Belki bu kelime Babil kulesi yıkılmadan önce kullanılan insanlığın ortak kelimelerinden biriydi. İşte size Âdemceye giden bir yol.[10] Bilmiyoruz... Bildiğimiz kesin olan bir şey var: Bu mirası en iyi ve en verimli şekilde, Zağros dilinin yaşayan en önemli ve doğrudan varisi olan Türkçe kullanmıştır.

Şu halde, *beg* kelimesini **bag/*bäg* gibi bir biçimden getirmemiz gerekiyor ki, genel kabul de budur. Şimdilik ulaşabildiğimiz en eski ve Ön-Türkçe çağına ait bir biçim olan *bag* > *bağ* bugün benim bildiğim Çorum'da hâlâ kullanılmaktadır.[11] Başka yerlerde de olabilir. Pekçok eski

---

[9] Berdzenişvili & Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, s.33.

[10] Bu bapta yeni ve ilginç bir araştırmadan bahsetmekte fayda var. Ukraynalı araştırmacı Valentyn Stetsyuk'un, grafik çözümleme yoluyla, yani çeşitli dil ailelerindeki kelime ve anlam ortaklıklarının tablolaştırılmasından sonra coğrafi zeminde sayısal olarak yorumlanmasıyla ulaştığı sonuçlara göre, Nostratik aile (Altay, Ural, Hint-Avrupa, Kartvel, Dravit ve Sami-Hami dilleri) Aras nehri tam ortada olmak üzere, güneyde Küçük Zap suyu, kuzeyde Kafkasların güney yamaçları, batıda Nemrut dağı boyları ve doğuda Hazar sahilleri arasındaki bölgede ortaya çıkmıştır. İlk üçü doğu kesiminde yerleşmiş olup, Hint-Avrupa ailesinin Ural ve Altay dışındakilerle bir komşuluğu yoktu. Bkz. Stetsyuk, *Doslidjennya peredistoricnih*, Kitap 1, özl. s.31'deki harita.

[11] Devletliye *bey*, köy zenginine *ağa* ve şehrin eşrafına *bağ* denir. Hayri Bağ, İsmet Bağ gibi.

isimde bu san *bağa* biçimiyle geçer: *Tung Bağa Tarhan* gibi.[12] Özellikle Tokat - Erbaa'nın ismi dikkat çekicidir (aş. bkz.). Burada hemen *boğa* aramanın acelecilik olduğunu düşünüyorum. Boğa kelimesi esasen *bike* veya *büke* biçimine dayanıyor olmalıdır. Çünkü diğer dillerdeki erken verintilerde (Slav dilleri, Macarca vs.) kelime böyledir.

Geldiğimiz noktada yukarıdaki Sevortyan ve Clauson tarafından yapılan veya alıntılanan/sığınılan köken önerilerinin kesinlikle yanlış ve **bey** kelimesinin tarihi ıstılahta olduğu gibi, köken itibariyle de öz be öz Türk malı olduğunu görüyoruz.

Kelimenin *bek* "saklama, koruma, gözetme" kelimesiyle ilişkisine, daha doğrusu ondan gelişine S. M. Arsal işaret etmiş,[13] anlaşılan A. Donuk da bu eğilimde olmuştur.[14] Ancak burada anlambilimsel zorluklar vardır. Nihai köken ilgisi sabittir ve biz bunu yukarıda belirttik. Lakin yönetici sınıfın ismi (boyun en büyüğü; hatta bizzat A. Donuk'un vurguladığı üzere, kelimenin içeriğinde 'hükümdar' anlamı var iken[15]) haline gelmiş bir tabiri *bekçi*, *sakçı* cinsinden bir türe indirgemek, devleti 'bekledikleri' için bu ismi aldıklarını söylemek toplumsal gerçeklere uygun düşmeyeceği gibi, nihayette devlet için nöbet tutan herkesin bey olması gibi bir sonucu doğurur.

---

[12] Ayrıntı için bkz. Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.4.

[13] Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947.

[14] Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.5.

[15] Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.7.

Beyler İşitin!

Bey kelimesi ilk olarak Büyük Hun hükümdarı Mao-Tun'un (MÖ 209-174) isminde geçer: ***Mo-Tun Bik-tun*** (bek neslinden).[1]

Türk beğler budun eşidiñ. Türk budun tirip il tutsıkıñın bunda urtum (8. yy).[2]

Hazar'ın o zamanki kağanı (χαγάνος) *ve beyi* (πέχ) *bu aynı İmparator Theophilus'a elçiler göndermiş ve kendileri için Sarkel kentinin yapılmasını istirham etmişler ve imparator onların taleplerine karşılık vermiştir* (10. yy).[3]

Alplar birle uruşma

Begler birle turuşma (11. yy)[4]

Sen munti beglerge bolğıl başlığ; ma marlap sanga at bolsun Qa'arlağ (13. yy).[5]

---

[1] Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.6.

[2] Kültigin Yazıtı, Güney 10. bkz. Ergin, *Orhun Abideleri*, s.66; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.26.

[3] Constantine Porphyrogenitus, s.182-183.

[4] Kaşgarlı, I, s.182.

[5] Pelliot, *Uğuz Kağan Destanı*, s.81.

Aqsaq Temir kelip şehr-i Bulgar'nı yeti yıl qamsab turdılar... şehr-i Bulgar'nı aldılar harab qıldılar yüz yigirmi tört uluğ begler bar erdi alarnıng tamâmın qırdılar (17. yy).[6]

Ancak daha önceki (**bäg**, hatta belki **bag**) biçimlerinin Eskiçağ'da geçtiğini ileri sürmek mümkündür. Örneğin Ermeni tarihçi Horenli Musa, ilk Ermeni kralının Med hükümdarı **Varbakēs** tarafından atandığını söyler.[7] Yine Horenli'ye göre, daha önce Asur kraliçesi Semiramis tarafından Ermenistan'ı yönetmekle görevlendirilen Ara oğlu Ara'nın torununun oğlu da **Arbak** adında idi.[8]

Herododos'un naklettiği Saka efsanesine göre, Papa ile Apa'nın[9] oğlu Targitay'ın üç oğlu vardı: *Lipoxais* (İlpokay), *Arpoxais* (Arpokay) ve *Kolaxais* (Kolakay). Bu üçünün soyundan İskitler gelmektedir.[10] Buradaki ikinci ismin Er-

---

6 *Defter-i Çingizname*, bkz. Ivanics – Usmanov, s.73.

7 Moses Khorenats'i, s.110.

8 Moses Khorenats'i, s.106.

9 Birincisi kuşkusuz 'baba'dır; ikincisi ise hem doğrudan 'ata' anlamına geliyor (*Drevnetyurkskiy slovar'*, s.1), hem de anlam kökünde bir dişilik vurgusu barındırıyor (*Drevnetyurkskiy slovar'*, s.47). Bu ikileme Türkçede binlerce yıldır kullanılıyor gözükmektedir ki, Herodotos'tan 12 asır sonra Göktürk yazıtlarında bir kalıp olarak 'ecdadım' anlamında *eçüm apam* (Ergin, *Orhon Abideleri*, s.67, 77) geçer. Bugün de biz, yazıtlardan 12 asır sonra, ecdattan bahsederken *atamız babamız* deriz. Bazı Anadolu köylerinde ana yerine *aba*nın kullanıldığını görünce, eskiden bunu ana ile ablayı karıştıran köylünün 'cehaletine' atfederdik. Dilde, hele böyle bir konuda cehalet sözkonusu olamaz. Çünkü köylüler dilin esas sahibi ve taşıyıcısıdırlar. Doğrusunu onlar bilir. Burada sözkonusu olan şey binlerce yıllık bir geleneğin sürmesi ve İskitler gibi Anadolu Türklerinde de anneye aba denmesidir.

10 Herodotos, IV/5-6.

meni kaynağında geçen isim ile aynı olduğu açıktır ve her ikisi de Erbek veya Erbağa'dan başka birşey değildir. Birinci isim ise, başka yerlerde birçok koşut örneğini gördüğümüz üzere, *elbek/ilbeyi* gibi bir biçimi yansıtıyor olmalıdır.

Dahası, oğlunun intikamını alarak zalim Astiages'i (Azdahak/Ejderha) tahttan indiren, dolayısıyla İran'da iktidarı kendi halkından alıp Perslere veren, Kyros/Kuraş'ın Pers imparatorluğunda da en önemli kişiliklerden biri haline gelen Med komutanı **Harpagos**'un isminde de 'er' ve 'bag' kelimeleri saklı gözükmekte.[11] Bu kimse Herodotos'un kitabında ismi en fazla geçen tarihi kişiliklerden biridir. Ortadoğu'ya saldıran İskitlerin başına buyruk ama çok kahraman komutanlarının ismi de aynı unvanı içerir: İşbaka.[12]

İyi bilinen dönemde bu isme çok rastlanır. Örn. Moğollara karşı Gürcenc'i savunan komutanlardan Er-Buka Pehlivan.[13] Hazar kağanı tarafından Macarların başına ata-

---

[11] Biz bir dönem, Herodotos'taki bu biçimlere dayanarak MÖ ilk binyılda *pex*, *pāx* biçiminin cari olduğunu düşündük. Ancak sonraki Yunanca eserlerde bariz *b* harfinin geçtiği yerlerde ısrarla *p* kullanılması şüphe çekmekte. Yukarıda Porphyrogenitus'un kullanımına (*pex*) ilaveten, Selçuklu çağının pek çok isminde bu görülür. Örn. Kinnamos, *Historia*, s.123: *Pairames* (Bayram); s.36, vd.: *Iagupasan* (Yağıbasan); Anna Komnena, *Alexiad*, s.489-500; s.197, 206: *Poukheas* (Buga); *Poulkhasès* (Ebu'l-Gazi). Adeta buna inatla karşılık verircesine Türklerin de Yunanca *p*'leri *b*'ye çevirdiği görülür: *Polis* (Bolu), *Paura* (Bafra), *Prousa* (Bursa), vd. Arada büyük zaman farkı olsa da, bu alışkanlığı Eskiçağ yazarlarına uygulamamak için bir sebep gözükmüyor.

[12] Grakov, *İskitler*, s.44, 80.

[13] Barthold, *Türkistan*, s.458.

nan Bulgar sülalesinden Arpad'ın ismi de aynı kalıba girer.[14]

Kelimenin kuşkusuz rütbe itibariyle uzun bir yolculuğu sözkonusudur. Evin beyinden, Hazar devleti gibi devasa bir yapıyı yöneten kimseye[15] kadar çok değişik dereceleri ifade etmiştir. Anadolu beyliklerinde tam bağımsız olunduğunda bile bu kelimenin kullanımına devam etmeyi belki kamu nazarında hükümdarlık makamının tek (ve Konya'da) olarak görülüşüne bağlayabiliriz. Ancak Karamanoğlu örneğinde gördüğümüz gibi, bu makama konmak değil, hakkını vermek önemliydi. Bu yüzden, Osmanlılarda işin hakkı verildikten sonra yukarı (hakanlık, sultanlık rütbesine) terfi edildi ve beylik makamı kesin olarak aşağıdakilere, beylerbeyine ve Bolu beyine bırakıldı.

Bunu Göktürklerden, muhtemelen daha öncesinden gelen bir geleneğin sıkıca korunmasına bağlayabiliriz. Zira beyin önünde daima hakan vardır. Hakan(lık) ortadan kalkıp beyin önü açılmadıkça ve bey liyakatını ispat etmedikçe (en) yukarı makama çıkamaz. Hatta liyakatını fazlasıyla ispatlasa bile, önünde ismen dahi olsa bir sultan, bir hakan bulunduğu müddetçe bey olarak kalmaya mahkûmdur. Bu yüzden, Çağatay mirzadesi Suyurgatmış adına hüküm süren, daha doğrusu onu kukla han ilan eden ko-

[14] Çok ilginçtir, Afyon civarındaki Türkmen oymaklarından birinin adında da bu geçer: Arpat Şeybli (bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.437).

[15] Hazarlarda ikili hükümdarlık vardı: İsmen devletin başında bulunan, ama münzevi yaşayan ve bir şeye karışmayan *kağan* ve idari işlerde tam yetki ve donanıma sahip *bey*. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Zuckerman, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökleri".

ca Timur, ömrünün sonuna kadar Timur Beg (veya Emir) olarak kalmıştır.[16]

Bu çalışmanın amacı Türklerde *bey* sanının kullanımı olmadığı için daha fazla ayrıntıya girmeyeceğiz. Biz sadece bir kelimenin peşine takıldık ve Avrasya'da seyahate çıktık. Değişik kaynaklarda bu kelimenin geçişi ve çeşitli dönemlerde kullanımı konusu başlıbaşına bir kitap hacmi ister. Türk tarihiyle ilgili hemen her kitapta ve her dönemde bu kelime karşımıza çıkar. Bilmemiz gereken şey bu sözcüğün Türkçenin özmalı oluşu, köklerinin Dicle'nin hemen doğusunda bulunması ve tarihi dönemde ikinci ve daha düşük seviyede yöneticiyi adlandırmak için kullanılmasıdır.[17]

Lakin bir yanlışa da parmak basmadan geçmek olmaz. Türkiye'nin Sovyetlerle yan yana bulunduğu dönemde yurtsever kimselerin ruh haletinden, endişesinden ve hassasiyetinden olsa gerek, kendilerinin nazarında sınıf ve zümre kavramı hemen sosyalistliği çağrıştırmış, bilimsel çalışmalarda bunlara gönderme yapılmasına dahi şiddetle karşı çıkmışlardır. Eski Türk toplumu ise "sınıfsız" olarak nitelenmiş,[18] yani Türk daima sosyalizmin karşısında ve dışında olmuştur (bugün de öyle olması gerekmektedir).

---

[16] Aka, "Timurlular Devleti", s.191.

[17] Halbuki erin hanımına *hatun* deriz. Sanırım eski Türk toplumunda hatunluk makamı kağanın/kağanların eşlerine münhasır değildi. Zaten cinsiyet kipi bulunmayan Türkçe, kağanın karısına da kağan demiştir. Buna karşılık Altın Orda mülkünde sonradan çıkan *bike* kullanımı hariç, Türklerde beylik erkeğe mahsus gözüküyor. Bunun üzerinde kafa yormak gerekir. İstisnanın olmadığı bir yerde önemli bir istisna ile karşı karşıyayız.

[18] En öndeki örnek olarak bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 244-45.

Halbuki sınıf kavramının sosyalizmde kullanılması bu kavramı ona mal etmez, iptal etmez, kirletmez, hele hele yok etmeyi gerektirmez. Tarihin T'sini bilmeyen, bildiği kısmını da burjuva tarihçiliğinin banisi L. Ranke'den öğrenen K. Marks'ın ve at gözlüklerini çıkarmadan aynı yolda yürüyen tilmizlerinin yanlışlarını düzeltmek, tarih ve toplumu bilimsel olarak çalışmak, dolayısıyla geçmişte sosyalist öngörüdeki gibi bir toplum mevcut olmadığı gibi, olmayan bir toplum düzeni içinde ve iktisadi ilişkiler ağı içinde yaşanmayan bir tarihsel süreçten hareketle geleceğe yönelik bir "kader" çizmenin[19] yanlışlığını göstermek, bu arada da kendi bilimsel çalışmalarında gerektiği yerde, gerektiği ölçüde, safi bilimsel amaçlarla sınıf kavramına başvurmak varken, sosyalizme muhalefet gayesiyle kendi çalışmalarında kendini kısıtlamak iyi bir tercih olmasa gerektir. Gerçi bugün biz bunu rahatça söyleyebiliyoruz, o zamanın düşünce iklimine gitmek gerekir; ama yine de sınıf kavramını iyi kullanamayan sosyalistlerden almak ve bilimsel olarak hakkını vermek her zaman için iyi olurdu.

Bu noktada, sadede dönersek, bizim inancımız beyliğin liyakat gösterilerek elde edilmiş veya seçimle alınmış bir makam olmayıp,[20] ırsî olarak devralındığı, dolayısıyla bir beyler zümresinin var olduğu şeklindedir. Aksini ispat-

[19] Popper'in ifadesidir. Maddeci sosyalistleri, kendi tabirlemesiyle tarihselcileri kendileriyle çelişerek ileride ne olacağını söylemek, yani insanlığa bir kader çizmek, kadercilik yapmak ile eleştirir. Bkz. *Tarihselciliğin Sefaleti*, bütün sayfalar, eleştirisinin özetini ise önsözde vermiştir: s.10.

[20] Yukarıda bahsettiğimiz sosyalizme muhalefet geleneği içinde gelişen görüşleri süzüp aktaran A. Donuk'un aksine. Bkz. Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.6.

layacak bir örnek bilmiyorum. Olsaydı, Dedem Korkut'un anlattığı üzere, sapanıyla 300 kafiri kırıp geçiren Karacuk Çoban bey olurdu. Üstelik yukarıda beylik tevdi edecek bir makam bulunmamaktadır. Hatta kaçaklığı, yasadışılığı temsil eden Kazaklık mesleğinde bile önderler bey, hatta kağan sülalesindendir. Akkemikli olmayan birisi eşkıya çetesine reis bile olamazken, devlet idaresinde beylerin seçimle işbaşına geldiğini iddia etmek tarihi gerçekleri zorlamak demektir. Liyakat beklentisi başkadır; bey soyundan kimsenin kahramanlık göstererek soyuna layık olduğunu, İlahi teveccühün Türk algısındaki ifadesi olan *kut*u gerçekten taşıyıp taşımadığını göstermesi beklenir.

Dolayısıyla, idareci zümrenin önünde iki şart vardır: Sop ve kut. Birincisi girişte, ikincisi devamda gerekmektedir. Bununla birlikte, kesinlikle bir kast düzeninden bahsedilemez. Sop şartını taşımayıp idari görev almak, dolayısıyla uzun vadede nesillerini "akkemiklileştirmek" yolu her zaman açıktır. Fakat bu bir anda ve seçim veya atamayla olmaz. En başka kamuoyu bunu kabul etmez, çünkü idareci soydan gelmeyen kimseye itaat etmez.

Bey kelimesinin doğrudan kökünü aldığı biçimle ilgili tartışmalara aşağıda devam edeceğiz. Ama ondan önce kökteki güç, kuvvet, kahramanlık, vs. anlamlara bir bakmalıyız.

Pek Âlâ!

Yukarıda Türkçe ve Moğolca **böke** "pehlivan, savaşçı" kelimesine değinmiştik. Burada açıkça güç, kuvvet bildirilir. Çünkü savaşçı veya pehlivanın idareci zümreden olması diye bir zorunluluk yoktur. Onlar sanlarını kendi güçleriyle alırlar. Dolayısıyla, isimlerinde bu güce işaret eden bir anlam kökü olmalıdır. Moğolcada eşsesli kelimeyi bu anlamlarda buluyoruz: **böke**: "kuvvetli, sağlam, sert, pek, katı, güçlü, dinç". Yine Moğolca **beki**: "pek, güçlü, sıkı, sağlam, sert, katı, gürbüz, iriyarı, güçlü, dayanıklı". Başka bir yoldan kaynağını aynı yerden alan ve tarihten tanıdık **batu** sözcüğü: "katı, sert, güçlü, sağlam, sarsılmaz". Belki **bucagay**'ı da ihmal etmemeliyiz: "güçlü, kuvvetli, metanetli, dayanıklı, sert, sıkı, sağlam".

Nitekim Altay dünyasında buna ulaşmak zor olmamakta: Yine bir Moğol dili olan Kalmukçada **beke** "güçlü" (**bökö** ve **batu**'nun eşanlamlısı), Korece **phek** "pek, çok, gayet"; Moğolca üzerinden Evenkice **beki** "sağlam", Negidalca **bekhi**, Mançuca **beki** "sağlam".[1] Kuza Evenkice **bagadi** "güçlü, büyük". Bu kelimeye aşağıda döneceğiz.

---

[1] Bkz. Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.119.

Ancak bu kelimeyi esas olarak anlam dünyasının bütün genişliğiyle birlikte Türkçede buluyoruz. **Bek**: "muhkem, kavi, pek, sağlam, sıkı".[2] Sahacada **buka** "kesinlikle, mutlaka", **bige** "sağlam, dayanıklı", **böğö** "pek, berk, sağlam, dayanıklı, sert" ve m- ailesinden **mocu** 'sağlam (şey)' anlamındadır. Bir de **berkitmek** demişiz. Kaşgarlı'ya göre bunun aslı **bek** olup, *r* harfi sonradan gelmiştir.[3] İlginçtir, Yudahin'in Rusça-Kırgızca sözlüğünde *bey* anlamındaki Kırgızca *bek* kelimesinin eşanlamlısı olarak da **berk** verilir. Yukarıdaki Altayca örneklerde geçen anlamların hepsi ve daha fazlası **pekiştirme** kelimesi **pek**'ten koruma, savunmaya (**bekleme**, **bekçi**, **sağ bek**, **sol bek**,[4] vs.), sağlamlığa kadar Türkçede, hem de yaşayan dilde mevcuttur. Moğolca uzantısı gibi, Eski Türkçede "güçlü, kahraman" anlamına gelen **bö-ke** de kuşkusuz kökünü buradan almaktadır. Bu noktada Türkçenin sözkonusu kelimeyi Altay dillerine dağıtma görevi üstlendiği söylenebilir. Binyılları bulan süreler içinde Orta Asya/Türk kökenli hanedanlarca yönetilen Çin de kuşkusuz bu etkinin dışında kalmış olamaz. Çince ile ilgili olarak, aynı şeyi aşağıda **bahşı** kelimesini incelerken de göreceğiz.

Çuvaşçada bu, **văy** "güç" ve **văylă** "güçlü" şeklinde ilginç bir biçimde geçer. Bu kelime de incelediğimiz aileye aittir, fakat her iki ünsüz de yukarıdakilerden farklı istikamette geçişler yaşamıştır.

---

[2] Kaşgarlı, I, 333.

[3] Kaşgarlı, I, 349.

[4] Bu kelimelerin İngilizce *back* 'geri'den geldiğini öğrenince dünyam yıkıldı. Önceden Türkçe bir kelime tam yerinde kullanılmış diye ne güzel hüsn-ü zan ediyordum. Yine de *back*'i duymadım, bilmiyorum...

Güç, kudret anlamı sözkonusu olunca, akla Slav dillerinde iktidar, imkân ve ihtimal belirten yardımcı fiil **mogu** ve onunla ilgili sözler geliyor. Örneğin, Rus **moşt'** "güç, kudret", **moştnoy** "kuvvetle, pek geniş ölçüde, **moç'** "derman, takat", **moç'** "-abilmek, -ebilmek", **mojno** "-mak mümkün", **moguçiy** "kudretli" vs.[5] Hatta Genel Slav **pomaga-** "yardım etmek" fiilinde de "kuvvet vermek > destek olmak" anlam noktasından hareketle bu kelimeyi görmek mümkündür.[6] Bu kelimenin Türkçeden Slav dillerine bir ödünçleme olduğunu ispat için ses noktasında hayli uğraşmak gerekir (bu imkânsız değildir ve benzer örnekleri vardır), öte yandan Hint-Avrupa kökleri öne sürülebilir, ancak kesin olan şey Zağros < Babil köklerinin bulunduğudur.[7] Öte yandan, 13. Bölüm'de görüleceği üzere, bu Slavca kelimenin kökteşini German dillerinde de bulmaktayız.

Kuvvet, kudretten ihtimale giden yolu Sahacada da buluyoruz. **Muğan** sözcüğü "belki, ihtimal" anlamındadır. Bunun kökünde kuvvet ifade eden ***muğ** sözcüğünü görebiliriz. < Bolgan gibi bir açıklama olabilir, ama bizimkisi daha yerindedir. Krş. **muğtağ** < **munğutağ** 'kuvvetlenmek'. Yine Slavca yardımcı fiil *mogu*'yu hatırlatırcasına, **mocu**

---

[5] Bu Slavca kelimenin Germanca kökteşleri için 11. Bölüm'e bakınız. Fasmer'in belirttiği gibi, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.667, bir German kökeni düşünmek temelsiz olur. Bunun yerine, Hint-Avrupa'yı da aşan, Yafesi bir köken gözükmektedir.

[6] Bkz. Fasmer, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.636.

[7] Fasmer, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.636, Rus. **mogutnıy** 'güçlü' kelimesini incelerken, bayavut, bögü ve mögö gibi güçlülük bildiren Türkçe kelimelerle ilişki hakkında konuşmak için temel bulunmadığını söyler. Sanırım artık gerekli temeli temin etmiş bulunuyoruz.

"sağlam (şey), kuvvetli (adam, at), kudretli." Bu babta, "büyük, kalın, cesur, kuvvetli" anlamındaki **modun** da aynı kökle alakalı gözükmekte. Sahaca adeta değişik Eski ve Ön Türk lehçelerinin bir yığıntısı görünümündedir. Bu yüzden, b-'li biçimler bizi şaşırtmamalı: **boy** "kalın, şişman", **bağrağay** "kocaman, büyük, iri, şişman", **bagday** (< **bagdagay**) "geniş yapılı olmak", **bagdas** 'şişman', **badağyı** "kaba yapılı, battal, kocaman ve uzun" (krş. Türkiye Türk. **Bayağı**). Bu b-'li biçimleri ihtimal kelimelerinde de buluruz: **badağa** "herhalde, belki, ihtimal"; **badah** "tahminî, takribî".

Buradaki büyüklük ifade eden kelimeleri hemen sonraki bölümde de aklımızda tutmak durumundayız.

Beklemek ve **bek** olmak, ikisi de kalıcılığa işaret eder. Krş. Moğol **böke**- 'beklemek'. Bek olup bekleyen şey **beka**, yani kalıcılık sahibidir. Sahi Arapça **beka** fiilinin kökü nereye gider? (krş. Saha **badah** "fazlalık, bakiye"). Bütün Sami dillerini içeren bir araştırma yapmadan hem bunun Zağros'-dan Arapça veya Samiceye bir ödünçleme, hem de Babil Kulesi öncesine ait bir kelime olduğunu söylemek acelecilik olur. Ancak ağırlık ikinciden yana. Çünkü Arapça ikinci kez karşımıza çıkıyor. Yukarıda geçen **beda**'yı "başlamak" hatırlayalım.

Büyüklük Kimde Kalsın?

Güçlülük, önderlik, başkanlık, vs. derken, bu *celali* sıfatları toptan ifade eden fiil olarak **büyümek** ve **büyüklük** akla geliyor. Türkçe *büyümek* fiilinin **bed*, **bey*, **büy* veya **biy* gibi bir isim kökünden *-i-* ekı ile yapıldığı söylenir.[1] Sevortyan'ın girimde *büyü-* ve *bedü-* biçimlerini eşit ağırlıkta kullanması,[2] tahmini kökler arasında da *-y*'li seçeneklerin çokluğu, *-y* < *-d* olayını peşin olarak kabullenenlere düşündürücü gelmelidir.

Eski Türkçenin sonraki bir döneminde, belki sadece kimi ağızlarda bunun tam tersi olmuş olabilir. Yani *büyük* biçimi *bedük*'ten eski bile olabilir. Koşut olması muhtemel bir durum: *beg* ve *bey*, fakat bilinen *bed* biçimi yok. An-

---

[1] Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.288. Clauson, *Etymological Dictionary*, s.299, *bedü* biçimini girim, dolayısıyla esas biçim yapar. *Drevnetyurkskiy Slovar'* s.91: *bedü* 1- büyümek, artmak, 2- büyümek (insan hakkında).

[2] Sevortyan'ın tek bir kök önermekten kaçınarak neredeyse ulaşabildiği tüm biçimleri kök olarak verme alışkanlığı Tekin tarafından şiddetle yerilmiştir. Bkz. T. Tekin, "(Tanıtma) E. V. Sevortyan, Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov", özl. s.93.

lamca Doğu Türk *tigin*in karşılığı olması muhtemel Eski Bulgar *bat/bad* (krş. Kurbat, Şambat, Arpad, Batbayan, vb. Bulgar ve Macar hükümdarları) bununla ilgili olabilir. Aşağıda buna geri döneceğiz.

Sonuçta **büyüklük** ifade eden fiil kökümüz de aynı kelimeye gidiyor gözükmekte. Çünkü sadece maddi güç sahipleri değil, manevi güç sahipleri de (Maglar, kamlar, şamanlar, rahipler, hocalar, vd.) **büyük**türler.

Peki, Türk *büyü*, *bağı* = Batı (< Med) *magi* denkliğine koşut olarak, Türk *büyü-* veya *büyük* ile ilgili herhangi bir bir kelime var mıdır? Hatta Altay dillerinde büyüklük kavramının bununla ifade edildiği örnekler bulunur mu? Sanırım evet ve daha uzaklarda daha ilginç ve güzel örnekler bulunmakta. Uzaklardaki bir Türk dili olan Sahacada önceki bölümde sunduğumuz örnekler bunu gösterir. Hatta Tuvaca **magalık** "muhteşem, görkemli, şahane, mükemmel, enfes" kelimesi dahi akla başka bir şey getirmiyor.

Son dönemde Amerikancadan (< Yunancadan) Türkçemize giren büyük anlamındaki **mega**'nın tarihi hayli gerilere gider. Bilinen ilk yazılı kaynak olarak bu kelime Homeros'ta kullanılır.[3] Yani eğer Anadolu üzerinden Yunanistan'a erken dönemde (Etrüsklerin atalarının Azerbaycan'dan Marmara'nın güneyine göçü?) bir seyahat tasarlamazsak, bu kadar erken bir dönemde Yunancada bu kelimenin varlığını ancak Batılı veya Hint-Avrupalı köklere dayanarak açıklayabiliriz.

Nitekim Hintçede aynı anlamdaki **mahA** ve Arnavutçada **mathi**'nin bulunması pek çok insan için bunu bir

[3] *An Intermemediate Greek-English Lexicon*, s.491.

Hint-Avrupa köküne götürmeye fazlasıyla yeterli bir delil teşkil eder. Ancak Sümercede **mah** kelimesinin bulunması (*ƒ.* "büyük olmak veya büyümek; *s.* "yüksek, yüce, büyük, ulu")[4] bu tespiti peşin olarak boşa çıkartır.

Dolayısıyla, Türkçedeki her iki kelimenin hem ses, hem de anlam olarak denktaşları, açıkçası akrabaları başka dillerde de vardır ve bunu tesadüfe bağlamak zordur. Hintçede aynı anlamda ve aynı ağırlıkta **baDA** kelimesi de kullanılır. Bu iki Hintçe kelime kendi aralarında kökteş ve gerçekten de yerli olabilecekleri gibi, birisi veya her ikisi bir alıntıyı temsil ediyor da olabilirler. Gerçekten de, buradaki ses denkliği Türkçe içinde Bulgar Türklerinin büyüklerine verilen **bad** ismini destekler.

Ortak Türk **bey/beg** ~ Bulgar **bad**
Ortak Türk **büy(ük)** ~ Hint **baDA**

Bu arada 12. Bölüm'de görüleceği üzere, Sanskrit-Hint **pat** 'bey'.

Denklemde Türkçenin bir dalına karşılık Hintçenin konulması çok kimseyi güldürebilir. Ama bir sonraki bölümü okuyunca gülme yerini düşünmeye bırakacaktır. Bu denklemin mümkün olamayacağını, mantık temelini bulunmadığını öne sürenler, basit bir gerekçe ile Hintçe ve Bulgar Türkçesinin (~ Ön Türkçe) aynı aileden iki dil gibi gösterildiğini söyleyeceklerdir.

Bad kelimesinin Bulgarcaya hangi kaynaktan girdiği bilinmiyor. Daha doğrusu şöyle söyleyelim: Eğer Bulgarların anayurdu Kafkaslarda ise ve soy hazinesinin önemli bir kıs-

[4] http://www.sumerian.org/sumcvc.htm

mı itibariyle nihai olarak eski Azerbaycan'ın Uti ve Kuti (Utrigur ve Kutrigur) halklarına dayanıyorlarsa, bu kelimenin kaynağı da Azerbaycan arazisidir; yani sonuçta Türklerin atalarının yurdu olan Ortadoğu'nun doğusudur. Zaten Kuzey Azerbaycan'ın eski ahalisi olan ve kimi bilginlerce Türk oldukları iddia edilen[5] Albanlarda da hükümdar isimlerinin bazılarının sonu şaşırtıcı şekilde **bat** ile biter ki, bunlardan Simbat Ermenilerde de kullanılmıştır[6] ve aynı isimli kahraman denizci, Halife Harun Reşit dönemini anlatmak üzere, Binbir Gece masallarında geçer. Azerbaycan'da bu kelimenin varlığı kesin olmakla birlikte, biz Bulgarların Uti ve Kuti bileşenlerinin belirleyici olmadığına inanıyoruz.

Yok, eğer Bulgarların anayurdu veya türeneği bizim de üzerinde çalıştığımız bir konu olarak Maveraünnehr etrafı ise, buralar zaten eski çağlarda Türk ve Hint dillerinin komşuluk ilişkilerini yoğun yaşadıkları yerlerdir. Dolayısıyla Bulgarca ile Hintçeyi yan yana koymakta bir beis yoktur, üstelik ikisi elele verdiğinde ortalık aydınlanmaktadır. Bu aydınlık bizi yeni ipuçlarına götürecektir.

Bu arada bütün Türk topluluklarının aksine Bulgarlarda *beg* kelimesinin geçmeyişine dikkat çekmek lazımdır. Onun yerine kökteşi olan ve Hint-İranca akrabasına çok benzeyen *bad* vardır.

---

[5] Biz bu görüşe katılmıyoruz. Türk ile Türk'ün köklerinin bulunduğu kaynak halk arasında fark vardır. Yani Albanlarla Türkler aynı atadan geliyor olabilirler, ama bu onları Türk yapmaz. Aksi görüşün en önemli savunusu için bkz. Geybullayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü*, s.210-238.

[6] Bunun için temel kaynak Kalankatlı Moses'in *Albanlar Tarihi*'dir ve bu önemli eser nihayet Türkçemize kazandırılmıştır.

Bizce hem Ortadoğu kökenleri bulunduğu, hem de Avrasya'da Türklük ile yakın temasta olduğu için, Macarcaya da bakalım. Mac. **magas** "yüksek, yüce" demektir.[7] Sondaki *-s* eki bu sıfatın bir isimden türetildiğini gösterir: *mag*, *maga*. Bunun hemen Yunanca *mega* 'büyük' sözcüğünün ödünçlemesi olduğunu hatıra getirmesine gerek yoktur. Yükseklik temel kavramlardan biridir, bir dilde yerli malı olarak bulunmak zorundadır ve Macarcada bunun yanında ikinci bir kelime yoktur (Bu arada krş. Saha **bagdas kın** "yükselmek, kalkmak"; uzun boylu kimseye de **menğke** denir.[8]). Acaba Mac. *mag-as* ile Türk. *büy-ük* arasında da yukarıdaki denkliğin bir paraleli, belki de kendisi var mıdır? Neden olmasın? Peki, Macarca ile Medcenin ilişkisini nasıl bir zemine oturtabiliriz?

---

[7] Macarcada bu sözcüğün kökeni belirsiz kabul edilir (Benkő, L., *A Magyar nelv*, II, s.813). *Mag* 'beden, yapı' kelimesinden sıfatlaşmayla türediği düşünülür (krş. Türk bod ~ boy 'beden' > *boy* 'yükseklik'). Rásonyi, Başkurdistan'da geçen bir yükselti ismine dayanarak, bunda yükseklik anlamı görmeye çalışır: ("Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar", s.112). Krş. Tuva **mejeldir** 'tepe'; **majalık** "tepe sırt". Acaba **meşe** bitkisi yükseklerde, sırtlarda yetiştiği için bu adı almış olabilir mi? Daha da ilginci Arnavutça *maje* "zirve, doruk, tepe, yüksek yer" (http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/response.cgi?root=leiden&morpho=0&basename=\data\ie\alb&first=271).

[8] Saygı kavramı ululamak, yüceltmek ile ilgilidir. Bu yüzden Saha **mağnı** "hürmet, saygı, ihtiram, şeref" ve **mağyı** "ikram, muhterem"; aynı şekilde Moğolca **magta-** "övmek, methetmek", Tuvaca **maktaar** "övmek, methetmek" vb. kelimelere dikkat etmek gerekir. Acaba, Arapça **medh** için ne söyleyebiliriz? İkili veya üçlü kök düzeni üzerindeki tartışmalar nihai bir sonuca ulaşmadıkça söylenecek her şey havada kalacaktır, ancak kelimenin şuradaki görüntüsü bile *–dh* gibi tek bir ünsüzden *-d-* ve *–h*'nin türediği ve fiilin sülasi hale geldiği şeklinde düşünmek için bazı ilhamlar verebilir sanıyorum.

Çok basit soruları bile yanıtlamakta zorlanan oturmuş dilbilim kuramları, dolayısıyla da onlara dayalı tarihi açıklamalar bu saat itibariyle çoktan çökmüştür. Türkçe Altay ailesine değil, sadece bitişken diller topluluğuna dâhildir ve kendi başına bir dil ailesidir. Türklüğün, daha doğrusu Türklerin atalarının türeneği de Altaylarda değil, Hazar'ın boylamının batısında, kanıtlanmış bir kuram olarak da Van gölünün güney alanındadır (ama bugünkü Türklük Kazak bozkırında teşekkül etmiştir). Başlangıçta çok değişik coğrafyalarda birbirinden habersiz araştırmacıların elinde oldukça dağınık yürüyen bu alandaki çalışmalar ve klasik kuramlara yönelik eleştiriler son yıllarda toparlanmaya başlamıştır. Şimdi eski kuramların bunlara cevap üretmesi gerekmektedir. Türk türeneğini Batı'da arama çabaları ise dillere pelesenk olan Türkçe-Sümerce ilişkisine vurgu safhasını çoktan aşmış, bunlar daha geniş bir açıdan ve daha doyurucu delillerle güçlü birer kuram haline gelmişlerdir.

Bu alandaki değişik öneriler içinde bizim gözdemiz, belirttiğimiz gibi, Türklerin atalarının Kuzey Irak ve Güney Azerbaycan bölgesinde yaşadıkları fikridir.[9] Bu yüzden, kimi Sami kelimeleri ile Türkçe sözcükler arasında açık ilişkiler bulunmasını yadırgamıyoruz: Türk. *yer*, İbranî *yâr*, Arap. *dâr*; Türk. *kabar-*, İbr. *kâbar*, Süryani *kebar*, Ar. *kabbara* 'büyümek', Akkad. *kabâru* 'büyük olmak'.[10]

Ural dilleri ise o kadar dağınıktır ki, bunları bir araya toplayıp bir aile teşkil etmek ancak asgari şartlarda mümkün oluyor. Yani diller büyük ölçüde bağımsız bir duruş

[9] Bkz. Karatay, *İran ile Turan*, s.59-105.

[10] Bunun dışında bazı örnekler için bkz. O. Karatay, "Ön Türkçe Araştırmalarında Yöntemler Üzerine".

sergiliyor, ortak sözcük varlığı da dâhil, istenenlerin çok azını vererek aileye dâhil oluyorlar.[11] Kuzeybatı Sibirya'daki Hanti ve Mansi dilleriyle birlikte Ob-Ugor kolunu oluşturan Macarca ise kendi başına bir muammadır ve sunduğu bilmecelerden en önemlisi kuşkusuz, yukarıda geçtiği gibi, Ortadoğu'nun Sami dilleri ile alakalı yoğun bir sözcük varlığıdır: krş. Mac. *távol* 'uzun', Arap. *tâvil* 'aynı'; Mac. *en* 'ben', Arap. *ene* 'aynı', Mac. *egy* 'bir', Akkad. *edu* 'aynı', Mac. *hab* 'köpük', Arap. *habbe* 'aynı'.

Bu parçanın yazarı Fin-Ugor dillerinin temel meseleleri hakkında fikir beyan edecek yetide değildir. Ancak, bu dilleri konuşanların atalarının tamamı olmasa da, bu dile katkıda bulunan ataların bir kısmının Ortadoğu kökenli olduğunun ipuçları ortada durmaktadır. Sami dilleri ile koşutluklar olmasaydı bile, Sümerce ile Macarca ilişkisi bu konuda bir fikir verecekti. Dolayısıyla, Türk. *büy* ile Mac. *mag*'ın, birisi büyüklük, diğeri yükseklik ifade eden iki kavram olarak kökteş oldukları ve aynı kaynağa gittikleri açıktır. Macarca doğrudan büyük anlamındaki *nagy*'nin de bununla ilgiden hali olmaması lazımdır.[12]

---

[11] Bu bakışa bir örnek: "*Ural dillerinin tüm ortak özelliklerinin kökeni henüz bilinmiyor. Ayrı dillerde belli bir dilbilgisel sınıf veya biçimbirimin varlığı bunların ortak bir ön dilden türediğini veya -tartışmadaki klasik bakış açısı olan- farklı dillerdeki koşut bir gelişme olduğunu göstermek durumunda değildir, aksine bu olgunun bir dilden diğer komşu dillere yayılmasından dolayı olabilir... Ayrıca, Ural dillerinin, diğer çoğu dil gibi yapısal olarak az çok karışmış olduklarını göz önüne almak zorundayız.*" (Walter Tauli, *Structural Tendencies in Uralic Languages*, The Hague, 1966).

[12] Benkő, *A Magyar nelv*, II, s.993-994, bunun için önerilen zayıf Türkçe kökenleri reddederek, bilinmezler arasında sınıflar ve Fin-Ugor döneminin mirası olarak görür.

Biz Türkçe, Macarca ve Kırdmanca (Kırmançi) dillerini dar ve sınırlı bir çerçevede, belki birkaç örnek üzerinde karşılaştırdık ve ilginç sonuçlara ulaştık. Bunların şimdilik emin olduğumuz bir kısmını Kürtler makalemizde yayınladık.

Bu ortak kaynağı Med dili olarak görmek doğrular içinde en yanlışı seçmek olur. Zira Medler Ortadoğu'nun binlerce yıllık tarihi içinde sadece 150, belki 200 yıllık bir hâkimiyet dönemleri olan siyasi bir yapılanmayı temsil etmektedirler. Kapsayıcı kaynak ise Medlerin de dâhil olduğu Fırat-Zağros bölgesinin bitişken dilli eski ahalisidir.

Böylece Fırat-Zağros bölgesinde büyüklük, dolayısıyla kutsallık ifade eden **mag* biçimli bir kelime bulmuş oluyoruz. Bu bizi Batı dillerindeki (artık bizim dilimize de girmiş olan) *mega, magna* vb. sözcüklerin kaynağına götürebilir ve Hint-Avrupa köken zaruretini ortadan kaldırır.

Türkçede 'büyüklük' arayışına geri dönersek, Tes yazıtında geçen $b^{u}k\ {}^{ul^{u}}\dot{g}\ k^{a}\dot{g}^{a}n\ {}^{e}rm^{i}ş$ şeklindeki ifadede ilk kelimeyi **bök** diye okumayı öneren Tekin, bunun için "yüce, yüksek, ulu" anlamında bir sıfat açıklaması yapıyor.[13] Kuşkusuz aynı kökten ve belki şimdi kullandığımız fiilin (*büyü-*) kökü olan sıfatın herhangi bir Türk dilindeki en eski biçimini yansıtıyor. Aslında bunun için fazla düşünmeye gerek yoktur. Tuvaca **möñ** sözcüğü de büyük anlamındadır ve yukarıdakilerden hiçbir ayrı tarafı yoktur.

Büyüklük kelimesi en eski haliyle Türkçede var gözükmektedir. Bilge Kağan yazıtının güney cenahındaki "... Türk beylerini, milletini fevkalade çok yüceltti, övdü..."[14]

---

[13] Tekin, "Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not", s.316.

[14] M. Ergin okuyuşu, *Orhun Abideleri*, s.46.

cümlesinde geçen Ergin'e göre **umuġ**,[15] Tekin'e göre **mag** sözcüğü "övgü, yüceltme" anlamına gelir ve yine Tekin'e göre Moğolcadan bir alıntıdır.[16] Bu kelime eski Anadolu Türkçesi de dâhil, değişkeleriyle birlikte hemen tüm Türk dillerinde bulunur. Kelimenin bunların hiçbirinde yalın haliyle fiil kullanımında olmaması, aslen bir ödünçleme olduğu ihtimalini artırır. Belki gerçekten de Moğolcadan alınmıştır, ama nihai kök neredediir? Moğolca bunu nereden almıştır?

Mag sözcüğünü Moğolcadan alıntı olarak gören Tekin, *-ñ* sesi üzerinden bağlantılı olmaları kuşkusuz doğal olan *–g* ve *–n* seslerini birleştirmeyi düşünmüyor ve Türkçedeki başka bir kelimeyi şöyle açıklıyor: Çuvaş ***măn*** 'büyük' < Batı Eski Türk ***mon***; Kıpçak ve Oğuz ***man***, Eski Türk ***ban*** "onbin" < Çince.[17] Ayrıca Türkiye Türkçesinde geçişleri yorumluyor: "Ban: "Ulu, büyük" *ol bir ve ban Tanrı*. Bu anlam ayrıca Dede Korkut'ta *ban ev*, muhtemelen "büyük çadır" anlamıyla geçmektedir."[18]

Vaka sonraki bir tarihsel durum olarak doğru olabilir, yani şu veya bu sesteki biçim Çince veya Moğolcadan alınmış olabilir, ama nihai kaynaklarda bunların ortak bir köke gitmediğini söylemek kolay olmasa gerektir.

---

[15] Ergin, *a.g.e.*, s.87.

[16] Tekin, "On the Adverb *ti* in Orkhon Turkic", s.508-509.

[17] Róna-Tas, *The Reconstruction of Proto-Turkic*, s.79. Bu kelime Çinceye münhasır olamaz. Avesta *baêvān* da 'onbin' anlamındadır ve herhalde böyle çok gerekli olmayan bir kelime Çin'e taşınmış olamayacağına göre, ya ortada bulunan Türklerin dilinden her iki tarafa da verintilenmiştir, ya da bunların hepsi ortak bir köke gider.

[18] Tekin, "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar-II", s.386-387.

Sahaca **monğol** "büyük, cüsseli" ve **moğol** "büyük, ulu, ağır, kalın şişman, iri"[19] kelimeleri Moğol budun adına bağlanır. Soyut büyüklük ifade eden kullanımlarda (örn. *Moğol Tanğara* "Ulu Tanrı") bu olabilir, ancak Sahaların kendilerinden pek sıklet farkı bulunmayan Moğollara göndermeyle neden ve nasıl cüsseden ve şişmanlıktan bahsettiklerini anlamak mümkün değildir. Üstelik Moğol **banghuy-** "şişmek, şişmanlamak" fiilinin Sahaca kelimeyle alakasız olmasa gerektir.

Karşı sav olarak Slavların Avar'dan Obır'a (dev) ulaşması hikâyesi öne sürülebilir ama bence bu hikâye hiçbir şekilde gerçeklerle bağdaşmaz. Avarlar Slavların tam ortasında bulunuyorlardı ve önemli bir kısmının kapı komşusu idiler. Yani Slavlar için uzaktaki hayal ve vehim kahramanları değillerdi. Ayrıca kuşkusuz Slavlara göre hayli ufak tefektiler. Doğu Avrupa'nın verimli orman bölgesinin ve genel olarak kuzeyin iriyarı adamı ile bozkırın eciş bücüş göçebelerini karşılaştırmak beklenenin tersine sonuç verecektir. Slavlar Avar kelimesinden Obır'ı üretmediler; suiistimalci, sömürgeci tutumlarından hareketle Avarların adını Obır, yani doymak bilmeyen obur dev ile telif ettiler. Bence bu obur mahlûk konusunda genel ve kapsamlı bir çalışma yapılmasının tam zamanıdır.

Obur diyince, Sahacada bunu karşılayan kelime de bizim kökümüzle alakalı gözüküyor: **Moğus** 'obur'. Bütün halklarda ve kültürlerde var olan zengine olumsuz ve yiyici olarak bakışı, Sahalarda belki bu *Moğus* ile dudak far-

[19] krş. Arnavutça *maj* "şişmanlamak, şişman". Belirgin Hint-Avrupa kökleri önerilmez. (http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/ response.cgi?root=leiden&rmorpho=0&basename=\data\ie\alb&first=261)

kıyla aynı kelime olan **Moğos**'ta görebiliriz: "Masalsı bir zengin". Zayıf bir ihtimal olmakla birlikte bunlar aynı kaynağa gitmese bile, ikincisi zenginlik anlamıyla yine karşımıza çıkmaktadır. 14. Bölüm zenginlik hakkındadır.

Ben buraya Evenki **bagadi** 'güçlü', 'büyük' kelimesini de ekleyeceğim. Dikkat çekmeden geçemeyeceğimiz kelime ise İngilizce **big**'dir. Yukarıda **mega** ve **mahA** gibi kelimelerden yola çıkarak Hint-Avrupa kök dilinde bu kelimenin bulunduğunun öne sürülebileceğini kaydetmiştik. Bu ispatlanırsa İngilizce **big**'i de oraya bağlamak olur, ancak ses denkliklerini ispat gibi yeni bir görev karşımıza çıkar. Hâlbuki İngilizcede şaşırtıcı biçimde Türkçenin Bulgar ağzıyla ortak kelimelerin bulunuşunu görmek ve bunların asli olma ihtimalinin azlığını düşünmek, **big** kelimesini de aynı kapsamda incelemek için bize sebep ve cesaret verir.

Şu ana kadarki incelememizde, aşağıda ses denkliği de sunulacağı üzere, Türkçe *büy-* kökünün *bed-/büd-* değil, *büg* biçiminden geldiği aşikâr hale geliyor. Bu durumda, kökeni belirlenemeyen İng. *big* 'büyük' sözcüğü için bir öneride bulunabiliriz. Kimi dostların söylediği gibi Tatar *biyik* > *biik* > *big* gibi bir yolu zorlamaya gerek yoktur. İngilizce sözcükteki *g* sessizini Türkçe sıfatlaştırma eki *–k* ile ilgili görmek gereksizdir. Sanımca *big* < *büg*'dür. Yani İngilizce bizdeki kelimenin kök biçimini alarak doğrudan sıfatlaştırmıştır. Üstelik Talat Tekin'in bu incelemeyi yapmadan öne sürdüğü Eski Türkçe **bök** 'büyük' kelimesinin gösterdiği üzere, kök haliyle sıfat olan böyle bir kelime Türkçede zaten vardır. Hatta Sahalar halen büyük olan erkeğe, büyüklüğünü ifade için **biğ** derler.

Yani Yunanca *mega* ve İngilizce *big* ile Türkçe *büyük*'ün aynı kaynaktan geldiğini (ama Türkçenin varisler içinde hukuken daha fazla hakkının olduğunu) söylemek masal-kurgu olmayacaktır.

Doğu'nun Büyükleri: Maharaca

Önceki bölümde Hintçe diyince gülmekten bahsetmiştik. Eğer haklı ise, Décsy Ön Türk dilindeki alıntılarda en fazla payı Sanskritçeye veriyor. Toplam 313 alıntının 166'sı bu dilden. Yani yarısından fazlası. Onu en yakından 85 kelime ile Çince ve her ikisi de 28 kelime ile İranca ve Soğdça takip ediyor.[1]

Öncelikle bunların ödünçlemeler mi, yoksa kökteş kelimeler mi olduğunu yeni bir bakış açısıyla baştan ele almak gerekmektedir. Farklı dil ailelerinin de kökteş kelimelere sahip olabileceğini, alakalı kelimelerin illa da alıntı-verinti ilişkisi içinde değerlendirilmemesi gerektiğini şu ana kadarki pek çok araştırma gösterdiği gibi, işbu kitap da sanırım artık reddedilmez bir şekilde sunuyor. İnsanlığın ortak bir mirası var ki, artık hiçbir aile kavgası bunun üzerine çıkamıyor. Biz gezintimize Babil Kulesi'nden başlamadık. Türkçenin bulunduğu yerlerden yola çıktık ve sürdüğümüz izler bizi Babil'e kadar getirdi. Sonucu şöyle

---

[1] Décsy, *The Turkic Protolanguage*, s.90.

özetleyebiliriz: Bugün bildiklerimiz artık eski insanın da bir şeyler bildiğini gösteriyor. Babil ise bunun sadece dil-bilimdeki simgesel ismi, daha doğrusu düsturudur.

Eğer Güneydoğu Anadolu'daki Hurri-Mitanni devletinin dilinde Hintçe-İrancayı andıran bazı öğeler var ise,[2] türenekleri aynı bölge olan Türklerin ilk atalarının dili de Hintçe ile bazı ortaklıklara sahip olmalıdır. Çünkü kaynak komşuluğu söz konusudur. En önemli delil ise, Sanskritçede **pat** kelimesinin 'efendi' anlamına gelişidir. Efendilikte ise, aşağıda göreceğimiz üzere, hem Tanrı, hem de hükümdar anlamlarına açık bir yol vardır. Tabii, Türkçe de olduğu gibi evin efendisine, kocaya da... Diğer dillerde anlam örgülerine ayrıntıyla baktığımız için, burada Sanskritçeye liste halinde kısaca bakalım:[3]

Adhi**pati**i: Efendi

Adhi**pat**yaM: Üstünlük, sahiplik, hakimlik

GaNa**pati**: Tanrılar (devalar) topluluğunun efendisi.

GaNa**pati**i: Talih ve hikmet tanrısı.

Jagat**pat**e: Bütün kainatın efendisi.

Dhana**pati**: Kubera (Servet tanrısı).

NR^i**pat**va: Krallık unvanı.

Pati: Koca.

---

[2] http://en.wikipedia.org/wiki/Mitanni; Diakonoff, "Media", s.45. Ancak bunun bölgede bir Hint-Avrupalı varlığını göstermediği uyarısına Diakonoff da katılıyor. Mesele sadece Hurri-Mitanni önderlerinin Hint-Avrupalılarla ailevi/etnik temas kurmuş olmasıydı (a.g.e., s.45-46).

[3] http://sanskritdocuments.org/hindi/dict/eng-hin-itrans.html adresinden derlenmiştir. Burada anlama göre bir sıralama yapılmıştır.

PR^ithivi**ipate**: Hükümdar (PR^ithivii: Yeryüzü).

Prajaa**pati**: Yaratılmışların efendisi (Prajaa = halk, tebaa (özellikle bir hükümdarın yönetip kolladığı).

BR^iha**spati**H: Edebi olarak "Brihaspati" denen Devaların öğreticisi.

Bhuu**pati**: Yeryüzünün efendisi (hükümdar) (BhumiH: Yeryüzü).

Mahii**pate**: Hükümdar (MahiiM: Dünya)

Lagnadhipati: Hüküm sahibi efendi (Lagna: hüküm sahibi).

Vaaradhi**pati**: Günün (dönemin) yöneticisi (Vaara: Gün).

VaikuNThaadhi**patii**: VaikuNTha'nın idarecisi (VaikuN-Tha: Vishnu'nun meskeni).

Tabii bu kelime bugünkü Hintçede de yaşamakta ve yaygın bir kullanımı bulunmaktadır:

pati: Bey, efendi, koca (**pat**nI: Karı).

sabhA**pati**: Başkan, cumhurbaşkanı.

gR^iha**pati**: Toprak ağası.

pU.nj**lpati**: Kapitalist.

Lakha**pati**: Milyoner.

baDA akShara: Kapital, sermaye.

bAdashAhata: Krallık.

adhi**pati**: Güç, iktidar; cumhurbaşkanı, hükümdar.

sabhA**pati**: Cumhurbaşkanı.

rAShTra**pati**: Cumhurbaşkanı.

ekAdhipati: Diktatör.

bhUpati: Monark.

senApati: Kaptan, reis, önder, kumandan, paşa.

chasUpati: Paşa.

vichArapati: Yargıç.

saraswati: Konuşma, öğrenme, bilgi ve hikmet tanrıçası.

Aynı kelimeyi Avesta dilinde de buluyoruz: **paiti**. Ancak günümüzde kullanımdan düşmüştür. Eskiçağdaki anlamları ise şaşırtıcı benzerlikler taşır:[4]

paiti: Bey, koca, önder

vîspaitîm [**vîspaiti**]: Uruk reisi, belde veya köy başkanı.[5]

Bağa: Tanrı, ilahi güç; pay (nimet, lütuf) dağıtan.

bâgem [**bâga**]: Talih; pay; servet.

Magu-**paiti**: Magların başı.

---

[4] http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

[5] Diakonoff'un bununla yaptığı bir karşılaştırma, bir Sami dili olan Asurcayı da kapsam dışı bırakmamamızı hatırlatır: bēl pāhete 'şehir beyi' ("Media", s.91).

Batı Yakasının Büyükleri: Master & Major

Yukarıda Slav dillerine uzanmış ve Tanrı, güç, iktidar, imkân vs. anlamların kökteş kelimelerde bulunduğunu, bunların da nihayetinde bizim **büyük** kelime kökümüzle alakalı olduğunu göstermiştik. Slav dili veya dilleri Avrupa'ya ait olmakla birlikte, Avrasya ile yakın alaka zeminine binaen, o çerçevede incelemiştik. Bu arada Yunancaya da uzandık, lakin Medceden geldiği söylenen ödünçleme *magia* kelimesini verip, büyük anlamındaki *mega*'ya dikkat çektikten sonra kapattık. Yani şu ana kadar Doğu ile doğrudan alakalı olabilecek sözcükleri ele aldık.

Burada İngilizcede yaptığımız bir taramanın sonuçları üzerinde duracağız. Bu bizi hem German diline, hem de Latinceye götürecektir. Yani Batı Avrupa'nın kuzey ve güneyindeki iki büyük ve önemli dil ailesini kabaca incelemiş olacağız. Buradan genel bir Hint-Avrupa kararı verebiliriz.

Slav dillerindeki *mogu* yardımcı fiilinin İngilizcedeki karşılığı **may** fiilidir. Yalnız birincisinde hem imkan, hem de ihtimal anlamı varken, ikincisinde anlam aralığı yakla-

şık olarak ihtimalle sınırlanmıştır. Ancak hiçbir dilde imkan ile ihtimalin sınırları kesin değildir. Türkçede "yapabilirim" dediğimizde hem bir işe gücümüzün yettiğini, hem de o işi yapma olasılığımız bulunduğunu ifade ederiz. Zaten *may* yardımcı fiilinin geçmiş zaman biçimi olan **might** sözcüğünün aynı zamanda "güç, kudret, kuvvet" anlamına gelmesi bunu gösterir. Bu sözcüğün kökenini inceleyenler bize burada iş bırakmamışlar: Eski İng. **mæg** "yapabilirim" < Ön German ***mag-** "yapabilmek" < Ön Hint-Avrupa ***mogh-/ *megh-**.[1] Bugün Almancada bu kelimeyi **mögen** olarak buluyoruz. Krş. **möglich** "belki, muhtemelen, mümkün". Tabii, diğer German dilleri de bu temel kelimeyi öldürmemişler.

Bugün İngilizcede "baş, başlıca" anlamıyla çok yaygın kullanılan bir kelime olan **main** de aynı kökten gelir. Eski İng. **mægen** "güç, kuvvet, kudret" < Ön German ***magi-nam-** "güç" < ***mag-** "yapabilmek, gücü olmak".[2] Demek ki biz yukarıda Türkçe *baş* kelimesini aynı kökte incelemeye çalışırken, boşuna uğraşmıyormuşuz. İşte koşut bir örnek... Çünkü baştaki adam büyüktür, büyük adam baştadır.

Latinler başkomutana **magister militum** demişler: "ordunun başı, başkanı". Bu kelime Batı dünyasının çok hoşuna gitmiş (krş. Fr. *maître,* İt. *maestro,* Alm. *Meister*), İngilizceye, oradan da **master** biçimiyle neredeyse bütün dünya dillerine yayılmış. Kelimenin kökeni şöyle öneriliyor: *Master* < Eski İng. **mægester** "denetim veya erk sahi-

[1] http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=8

[2] http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=2

bi" < Latin *magister* "reis, baş, yönetici, öğretici" < Latin **magnus** "büyük".[3]

Akla hemen Yunanca *mega*'yı getiren *magnus* kelimesi bugünkü Batı dillerinde çok kullanılan kelimelerin kökünde bulunmaktadır. Kendisi bizzat erken dönemlerde karşımıza çıkar. Örneğin bize ilk insan veya vatandaşlık hakları bildirgesi diye yutturulmaya çalışılan *Magna Carta*, yani İngiliz kralı Yurtsuz John'un ülkesindeki söz sahibi sınıfın temsilcilerine eli mecbur bağışladığı haklar... İngilizcede bu ağalar, paşalar takımına **magnate** "büyük adam, asil, zengin kimse" denir ve kelime doğrudan *magnus*'tan gelmektedir.[4] **Magnitude, magnify, magnificence** gibi kelimeler de kökünü bundan alır. Kanuni Sultan Süleyman'a **Magnificent** "muhteşem" derler. Kendilerinin veya başkalarının majestelerine de öyle derler: **Majesty** "büyüklük, ihtişam" < Eski Fransızca **majeste** "büyüklük, asalet" < Latin **majestatem** "büyüklük, itibar, şeref, haşmet". Tanrı anlamında da kullanılan bu kelime bizi, nihayet *magnus*'tan türeyen yine Latin **major** kelimesine götürecektir.[5] Gele gele belediye başkanı olan *major*ler, bugün askeriyede binbaşı rütbesinde olsalar da, bir dönem çok daha üst bir komuta kademesini temsil ediyorlardı. Latincede ise yaşlı, yetişkin kimseye *major* denirdi.[6] Sahi bir soru: Türkçede neden "yaşlı başlı" diyoruz? *Yaş* tamam da, *baş* neyin nesi? Acaba burada da evrensel bir anlam koşutluğu ile mi karşı karşıyayız?

---

[3] http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=7

[4] http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=1

[5] http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=2

[6] http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=2

Güç kuvvet bildiren Hint-Avrupa ***magh** kökünden gelen ve bugün yaygın kullandığımız kelimelerden biri de **makine**'dir. Kök itibariyle "mümkün kılan" anlamı vardır. Bugünkü anlam tabii ki yenidir ve alet, edevat anlamından gelişmiştir.[7]

Burada anlam uzlaştırmaya çalışmamız gereken bir kelime de, halen yaygın kullanımdaki **makro**'nun kökü olan Yunanca **makros** "uzun, geniş" sözcüğüdür. Bunun Hint-Avrupa ***mak-/*mek-** "uzun, kalın" kökünden geldiği söylenir.[8] Yukarıda belirttiğimiz Macarca *magas* "yüksek, uzun" kelimesini de göz önüne alarak, bence bunu incelediğimiz ailenin dışında bırakmamamız gerekir. Bu Yunanca kelimeden geldiği söylenen bir kelime de **Makedonya**'nın ismidir: < Yunan **makedones** "dağlılar" veya "uzunlar".

---

[7] http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=0

[8] http://www.etymonline.com/index.php?l=m&p=0

Baylar ve Bayanlar

Bütün Slav dillerindeki *gospodin/hospodin*'e karşılık, Polonya'da "bay, bey, efendi" karşılığı **pan** kelimesi kullanılır. Çekçe ve Slovakçada bu kelime diğeriyle birlikte geçer. Muhtemelen Ortaçağ sonundaki Leh egemenliği döneminde bu kelime Ukrayinceye de geçmiştir.[1] Bunu Orta Avrupa'ya Avarların getirdiği söylenen **ban** (bán) ile ilişkilendirmek zor olmayacaktır.[1]

Ayrıca akla Farsça **bân** "sahip, -ci, -cı" eki/kelimesi ile **bânû** "bayan, hanımefendi" gelmektedir. Sesçe birbirine bu kadar çok benzeyen iki kelimenin anlamca ayrı olması (ama nihai anlam öbeğinde bitişirler), taşıdıkları anlam geleneğinin ithal olduğunun delili olarak görülebilir.

Orta Avrupa'ya dönersek, Ban kısaca Avar idari sisteminde bizdeki valinin karşılığı idi. Altlarında kaza veya

---

[1] Gluhak, Slavca *ban*' kelimesini, nihai kökünü Ari dilinde gördüğü Türkçe *bäg*'dan getirir. Bkz. *Porijeklo imena*, s.109. Öte yandan, eski Yunan'da orman ve kırsal tanrısı Pan ile bir ilişki -şimdilik- mümkün gözükmemektedir.

nahiyelerin, daha doğrusu genellikle bir ova veya vadinin sınırladığı bölge içinde teşekkül eden Slav kabilelerinin yöneticileri olan *jupan*lar vardı ki, bu kelime de Türkçe (< Soğdça, öyle diyorlar...) *çoban*'dan gelmektedir.[2] Ortaçağ'da Bosna ve Hırvatistan'da *ban* unvanı yöneticilerin kral sanını almadan önce veya kaybettikten sonra kullandıkları bir unvandır.[3] Habsburg idaresindeki Hırvat prenslerine bu san verildiği gibi,[4] Krallık döneminde Yugoslavya'da Hırvat baskısıyla oluşturulan yönetim birimlerine de *banovina* (banlık) denmiştir.

(Güney) Slav mantığı ve kavrayışı içinde bu kelimenin kökünü Avar kağanı **Bayan**'a götürmek mümkündür. Zira İstanbul'da (Tsarigrad = Çar Kenti) oturan hükümdar dünyanın en büyüğüdür ve *Çar*, yani *Sezar*'dır (Lat. *Caesar* > Slav *Tsar*, Türk *kayzer*). Frank ülkesinde ise *Kral*, yani Büyük Karl veya Carlos Magnus (bizdeki söylenişiyle Şarlman) vardır (Özel isim *Karl* > Slav *kraly* (Rus *korol'*) > Macar *király* > Türk *kral*). Kral çok büyüktür, ama Çar kadar değil... Daha sonra ise *Ban* (< *Bayan* Kağan) gelir. Çünkü

---

[2] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.273, bunu bozkır devletindeki unvanlar arasında sayar. Kaşgarlı'da *çupan* kelimesi "köy büyüğünün - muhtarının- yamağı, kizir" olarak geçmektedir ki (*Divan*, I, s.402), kelimenin ilk kez geçtiği Avar çağı Güney Slav dünyasındaki kullanımla neredeyse birebir aynıdır. Gluhak'ın bunu kendisinin farz ettiği bir Ön Slav kelimeye bağlama girişimi tamamen kurgusal olduğu gibi, bu kelimeyi bir Hint-Avrupa köke götürme girişimi de çok sandırıcı değildir. Bkz. *Porijeklo imena*, s.225-228.

[3] Örneğin Bosna'da 1203'e kadar hüküm süren Kulin Ban.

[4] "*Lanet olasıca Hırvat banı, yanına toplanan sayısız kâfir askeriyle...*", Ömer Bosnavî, *Bosna Tarihi* (*Tarih-i Bosna der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa*), haz. Kamil Su, Ankara, 1979, s.79.

Kral Karl, Ban Bayan'ı yenmiştir (Avar devletini Büyük Karl ortadan kaldırmıştır). Ama Ban da Slav Knez'inden (< Alman *könig* "kral") büyüktür, çünkü Slav Knez'i daima Ban'a yenilmiş ve tabi olmuştur.[5]

Kuşkusuz burada tartılan şeyler bu tarihi şahsiyetler değil, onların temsil ettikleri devletlerin idari önderliğidir. Öbür türlü, MÖ 1. yy'dan Sezar, 6. yy'dan Bayan ve 8. yy sonundan Karl'ı şahsiyetleriyle bir araya getirmek mümkün değildir.

Burada bir kanaatimi belirtmek isterim. *Bayan* > *bán* olmak durumunda veya zorunda değildir. Bunun tersi daha makuldür. *bán* > *baan* > *bayan* (ki Moğolca bu kelimeyi bu safhada ödünçlemiş gözüküyor) ve ondan sonra belki de aşağıda geçecek olan *bagyan*'a geçiş daha muhtemel gözüküyor. Koşut bir durum olan *khán* ~ *khaan* ~ *khagan/qagan*'ı kesin surette çözebilirsek,[6] elimizdeki suale de daha mutmain bir cevap verebiliriz. Bu tabii ki, *ban*'ın asli bir şekil olduğu anlamına gelmiyor. *ban* < *bag*'dır; tıpkı ikisi de 'düşünmek' anlamına gelen *saq*'ın *san*'a önceliği gibi.[7] Belki Kitay ~ Kitan meselesine de bunu uygulamalıyız.[8] Hatta *say* ~ *san* "sayı, saymak" biçimlerinin ikisi de sonra-

---

[5] Bu fikrin ilk seslendirilişi için bkz. O. Karatay, *Hırvat Ulusu*, s.121.

[6] Krş. özel isim *Bóris* > *Böris* > *Bogoris* (Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.57), hatta *bagatur* ile *batur* arasındaki çok sayıda değişkenin ifade ettiği gerçekler.

[7] Décsy'de bunlar ayrı kelimeler olarak verilir. *The Turkic Protolanguage*, s. 129. Dolayısıyla (ona göre) Ön Türkçe safhasında sondaki bu ses ayrışması çoktan gerçekleşmişti.

[8] Clauson'a göre -y-/-y < -ñ-/-ñ geçişi vardır. Bkz. "The Turkish Y", s.37.

ki yapılardır ve asli biçim *sag* olmak lazımdır ki,[9] bu da bizi *sagun*'a götürür: Saygıdeğer kimse.

Ancak, Latin ve Frank rakiplerinin aksine, *bayan* kelimesinin Eski Bulgarcada bir unvan olarak da kullanımı mevcuttur.[10] Bulgarcanın Slav dillerine verdiği sözcüklerin yoğunluğu ve bilhassa türleri düşünüldüğünde, Lehçedeki *pan*'ın Yugoslav *ban*'dan farklı olarak, doğrudan Eski Bulgarca veya bunu san olarak kullanan bir dile gittiği düşünülebilir. *Ban* konusunda ise yukarıdaki fikrimde ısrarcıyım. Sonuçta bunların nihai kökleri aynı, fakat Slav dillerine girişi farklıdır ve de zaten farklı Slav dillerinde bulunurlar. İlginçtir, Eski Bulgarca öğeleri en fazla taşıması beklenen günümüz Bulgarcasında bu kelimelerin ikisi de yoktur. Yalnızca Macarcada, kendisinden çok sayıda başka kelimenin türediği *szám* "sayı, numara" vardır.

Eski Bulgarcanın incelediğimiz anlam dünyasında Slav dillerine Türkçe kelime naklinde en önemli katkısı, Çarlık Rusya'sında bir dönem adeta asil/askeri sınıfın adı haline gelen **boyar** kelimesinin Türkçeden alınması olmuştur. Bu kelime Türkçe **boyla** sanından gelmekte olup, Bulgarca üzerinden Rusçaya geçtiği ittifakla kabul olunur.[11] Gök-

---

[9] Bütün hocalarım bunları *sa-* ve *ba-* köklerinden gelen kelimeler olarak düşünmemizi teklif etti. Nihai görünümde bu doğru olabilir. Ancak *-n ~ -g* ilişkisini sağlayan başka örnekler de var. Kök öyle olabilir ama bu biçimlerin aynı kelimenin lehçe değişkesi olduğunu sanıyorum. Hatta *bag* kökünü özgün biçim olarak alıp, bir ses gerilemesi olduğunu düşünmemek için sebep gözükmüyor. *Ban* 'bağlanmış' ve *baz* 'bağlı' örnekleri dışındakiler birbiri ile bağlantısı ispatlanabilecek ünsüz değişkeleridir diye düşünüyorum. Bu iki örnekte ise gerileme olmuş, muhtemelen aradan *-ğ-* düşmüştür.

[10] Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.47.

türklerde, Uygurlarda, Bulgar ve Macarlarda geçen bu sanı daha önce Menges Türkçe beg (**bäg**) kelimesine ve onunla ilişkisi kuşkusuz olan Mançu **beyle** ve Cürcen **beyle, bogi-lyä** sözcüklerine bağlamıştır.[12] S. Tezcan'ın bu eski Türkçe ünvanı hayvan ve silahlarla ilgili çeşitli alet edevata bağlama girişimi ise anlam açısından inandırıcı gelmemektedir ve temelde ses benzerliğine dayanır.[13]

Eski Bulgarcadan Eski Rusçaya geçmiş bir diğer kelime olan **bogyan**'ın[14] esinlediği yeni açılımlara değinmeden geçmek olmaz.

Bogyan ~ bayan'dır (krş. Saha **bağy** 'bay, zengin')[15] ve Türkçe içinde düşünülürse öncelik muhtemelen birincinindir; Türkçe dışında veya sonraki bir gelişme olması da mümkündür... Kesin olan şey, hem Türk, hem de Slav dillerinin açıkça gösterdiği üzere, kökte 'zenginlik' vurgusunun bulunmasıdır. Zengin efendidir, efendi de zengindir. Bu gerçek binyıllar boyunca değişmemiştir; değişecek gibi

[11] Şipova, *Slovar' Turtsizmov*, s.87-88; Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.10. Ancak memuriyet ve şeref unvanı olarak kullanılan **bayar** kelimesine (Donuk, *a.g.e.*, s.5) neden şans tanınmadığını anlamıyorum. Burada konumuzla alakalı olarak çok ilginç bir nokta var: Şipova бояринъ boyar' kelimesini *barin* "ağa, efendi, bey" ile açıklar. Bu kelime de Türkçeden gitmiştir: *bar* "var", dolayısıyla bizim anlam örgümüze göre, > varlıklı, zengin > bey. Ancak Şipova'nın sözlüğünde боярин girimi bulunmaz.

[12] Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.10.

[13] S. Tezcan, "Boyla ve Bağa Sanları Üzerine", s.63. Bu aslında çok harika ve tekmil bir çalışma, ancak hayvanları yönetmeye yarayan ufacık bir aleti mecaz yoluyla halkın öndegeleni yaparken, Mançu *beyle* gibi kelimelerle ilgi peşinen reddedilmemeliydi.

[14] Tekin, Tuna Bulgarları, 47.

[15] Burada ğ'nin türeme olduğu anlaşılıyor. Zira *bağrdağh* "hali vakti yerinde, zengin" (a.g.e., s.79) kelimesi de *bar* (var) ile ilgili gözüküyor.

de görünmüyor. Belki şu düsturu koyabiliriz: *Her zengin efendidir, ama her efendi zengin değildir.*

Róna-Tas'a göre Türk *bay* 'zengin' kelimesi Ön Türk *bayă(n)*'dan gelir.[16] Ancak kitabın başından beri incelediğimiz biçimler, Ön Türk biçimin ***bay*** olamayacağını açıkça göstermektedir. Onun yerine ***bag*** koyacağız ki, sanırım Türk idraki bir önceki paragrafta belirttiğimiz düsturu aynı kelimenin ünlüsü üzerinde küçük bir oynama ile ifade etmiştir: *Her **bay** zengindir, ama her **bey** zengin olmak durumunda değildir.*

Ön Türkçe biçimin *bag* olması gerektiğini Slav dilleri de açıklıyor: örn. Rus. **bogat** 'zengin', **bogaç** 'zengin', **bogatet'** 'zenginleşmek', vd.[17] Bu kelimenin Slav dillerine Ortak Türk *bay* biçiminin yerleşmesinden önce geçmiş veya ortak kaynaktan Türkçedeki *bay* öncesi bir dönemde alınmış olması lazımdır. Veya *Tanrı ~ efendi ~ zengin* anlam topluluğuna müracaat edersek, belki de bunlardan birinin (muhtemelen **Bog** 'Tanrı', çünkü İran ve Hint dillerinde bu kelimenin eskiliği anlamının da eskiliğini akla getiriyor) Slav diline girmesinden sonra diğer anlamlar kazanılmıştır.

Hint-Avrupa dil ailesi içinde Slav (ve Balt), İran ve Hint dilleri birbirine en yakın toplulukları oluştururlar ve muhtemelen Doğu Avrupa'daki bir alanda teşekkül etmiş-

---

[16] Róna-Tas, *The Reconstruction of Proto-Turkic*, s.75.

[17] Fasmer, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.182: < **bog*' 'Tanrı' veya **bog*' "mal, servet, pay". Fasmer, W. Schultz'un *Tanrı* kelimesiyle "Tanrı'nın verdiği" anlamından hareketle oluşan *servet* anlamı arasındaki ilişkiye dikkat çeker (Latin *fortunātus* gibi) ve onun örneklerini verir: Latin dīves 'zengin', Hint *bhágas* "servet, mal, hisse, bey", Avesta *baγa* "bey, tanrı", Arnavut *bagëti* "sığır, mal"

lerdir.[18] Üçünde de yer alan ve Ortadoğu kaynağı kesin olan Bag/Bog 'Tanrı' kelimesi bu üç topluluk belki tek bir dil veya topluluk iken anayurtta ödünçlenmiş, sonra Hindî ve İranî halklarca Asya'ya götürülmüştür. Ortadoğu'dan Kafkaslar yoluyla kuzeye doğru işleyen etnik ilişkilerin birçok örneği vardır (başta Azlar[19]). Burada da benzer bir ilişkiye şans tanımak için haklı sebeplerimiz bulunuyor.

Yani Slav *bogat* kelimesi 'zengin' anlamıyla muhtemelen Türkçeden doğrudan bir alıntı değildir. Zira bu anlam ilişkisi evrensel gözüküyor. Örneğin, yukarıdaki dipyazıda geçtiği gibi Latin *dīves* 'zengin' sözcüğü *Deus* 'Tanrı' ile aynı kökten gelir. Yine geçtiği gibi, bizim kökümüzden gelen Sanskritçe **bhágas** "servet, bahtiyarlık, pay, dağıtma, bey" anlamlarına sahiptir ki, hepsi de incelediğimiz anlam öbeğiyle ilgilidir. Bizim **pay** kelimesi de bu Ari kökten gelir ve biz bu kelimeyi Farsçadan almışız. Tıpkı **paye** gibi. Peki ya, yukarıda geçen Latin *fortunātes* 'talih' kelimesinin teşekkül hikayesiyle birlikte düşünürsek, yine Farsçadan aldığımız aynı anlamdaki **bahtın** kökleri nerededir. Başka bir yere gidiyor olabilir mi?

Litvanca **bagótas** ve Letonca **bagâts** sözcükleri bu dillere Slavcadan geçmiştir ve ikisinde de zengin anlamına gelir.[20] Aynı şeyi Arnavutça **bagëtí** için de rahatlıkla söyleyebiliriz. En muhtemel kaynak olan Sırpçadaki *bogat*'ın

---

[18] Stetsyuk bu dört aileyi Dvina nehrinin güney yakasına düz bir hatta yerleştirir ancak Balt ve Slav ile Hint ve İran'ın aralarına Tohar'ı koyar; Slavca üstelik daha batıdadır. Bkz. *Slidy pradavn'ogo naselenniya Ukraini v toponimitsi*, s.8'deki harita.

[19] Bkz. Karatay, *İran ile Turan*, s.81-86.

[20] Fasmer, *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.182.

'zengin' Arnavutçada nasıl 'davar, mal' anlamı kazandığı, zor olmamakla birlikte, kendi tarihi sürecinde açıklanmalıdır. Önceki binyılımızın ilk yarısında Arnavutların atalarının istisnasız olarak hayvancılıkla uğraşan dağlılar olarak tanımlanması[21] belki bu açıklama girişimine yardımcı olur.

Bayram kelimesi de kökünü zenginlikten alıyor olabilir. Çünkü toyu, şöleni, ziyafeti zenginler verir. Bayram nihayetinde toydur, kutlamadır.[22]

Aşağıdaki Sırpça örnekte de göreceğimiz üzere, zenginlik ve iktisat kelimelerinin aynı kaynağa dayanması tabiidir. İktisat için üç anlam algısı vardır:

- Sınırlı kaynakların dikkatli, idareli kullanılması. Örn. Yunan *ekonomia*, Arap *iktisat*, Fin *säästäväisyys* (< *säästäväinen* "tutumlu, ekonomik"), Bulgar *stopanstvo* (< *stopaniram* "idare etmek, evirip çevirmek"). Hatta kök farklı ve aşağıdaki gibi olsa da, Çekçe *hospodárnost* 'ekonomi'ye karşılık, *hospodyně* 'tutumlu ev hanımı' anlamına gelir. *Hospodářit* ise Bulgarcadaki gibi 'idare etmek'tir.

- Zenginlik. Örn. Macar *gazda* 'mal sahibi', *gazdag* 'zengin', *gazdaság* 'iktisat' (Buna karşılık *gazdaságos* 'hesaplı' sıfatı sonradan, Batı dillerindeki *ekonomik* sıfatının karşılığı olarak sonradan türetilmiştir). Sırpçada da buna koşut bir durum vardır: *gospodin* 'bay', *gospodarstvo* 'iktisat'

---

[21] Bozbora, "Arnavutların Kökeni", s.261-262.

[22] Sevortyan da buna değinir: *Etimologiçeskiy Slovar'*, s.35-36.

- Üretim. Örn. Sırp *privrede* kelimesi hem üretim, hem de iktisat anlamında kullanılır.

Eğer birileri Türkçede *ekonomi* veya *iktisat* karşılığı Türkçe bir kelime üretseydi, bu kuşkusuz **baylık** olacaktı, zira üretim veya tutumluluk anlamları Türk algısında doğrudan iktisadı ifade etmez. Türk karnını doyurduktan sonra artanını dağıtır. Ahlaken cömert olmasa bile, toyda düğünde dağıtması şarttır. Bu şekilde servetin, mülkün toplumsallaşması sözkonusudur. Bunu ise en iyi *baylık* tabiri ifade eder.

Bey Tanrı

Hem yerleşik toplum özelliklerine sahip olması, hem de Avrasya cenahından çok fazla etkilenerek eski gelenekleri sıkıca korumalarıyla, Slav asıllı uluslar bugün bizim için karşılaştırmalı çalışmalarda engin bir bilgi kaynağı teşkil ederler. Bir tarafta evrensel anlam dünyaları hiç şaşmazcasına Slav asıllı topluluklarda bol miktarda bulunur, bir taraftan da Avrasya'ya özel öğelere bol miktarda rastlanır. Bu yüzden, Avrasya bozkırı ile Doğu Avrupa ormanı arasındaki karşılaştırmalar bilim adamı için çok verimli sonuçlar sunmaktadır.

Yukarıda geçtiği gibi, Sırpçaya bakalım: *gospodin* "bay", *gospodarstvo* "ekonomi". Tam olarak çevirirsek, birisi *bay*, diğeri *baylık*. Şimdi Tanrı maddesine bakalım. Çok şaşırtıcı: *Gospod*. Eski Türk tarihini okuyan çoğu kimse *Bayat*'ın aynı zamanda Tanrı'nın bir adı olduğunu bilecektir.[1] Keza Altay ilahiyatından iyi bilinen Bay Ülken...[2]

---

[1] Bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.309. Kafesoğlu bu kelimeyi "kadîm" manasında açıklıyor, ama kökeni kuşkusuz bizim incelediğimiz alana doğru gitmektedir. Tanrı kuşkusuz kadîm varlıktır.

[2] Burada ikinci kelime de konumuzla alakalıdır. Zira "ulu, büyük" kökünden gelir. Bkz. Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", s.263.

Xoymastır Biy tayaxın yazıxlılarga payına toğrularnıñ, da toğrular salmasınlar xolların kendileriniñ töresizlixke. Yaxşı eter Biy yaxşılarga da alarga, xaysıları ki toğrudurlar yürekleri bile.[3]

Karadeniz'in kuzeyinde, önemli bir kısmı Osmanlı tebaası olan Ermenilerin veya Ermenileşmiş Türklerin Kıpçak diline çevirdiği Zebur'daki bu metinler, *Bey* kelimesinin yüceltme sıfatı makamını aşıp, doğrudan Tanrı anlamına gelebildiğini göstermektedir. Ama bu bölgede neredeyse istisnasız olarak Tanrı kelimesinin önüne Biy sıfatı gelmektedir:

... har zaman alğış etk'aybiz da biy t'eŋgriga hurbanımızı sungaybiz... Sağmosk'a turup haybat'ına biy t'eŋriniŋ sunma bu alğışni.[4]

Beylik, efendilik kavramı insan zihninde Ulûhiyet kavramı ile içiçedir. Bu yüzden, Arapçadan gelmiş olan *Rabb* ve *Mevla* kelimelerini kullanıyoruz, ama Celâleddin-i Rûmî'ye Mevlana demekten de geri durmuyoruz. Anglo-Sakonlar Tanrı'ya *Lord* diyor, tıpkı eski derebeylerine veya şimdiki milletvekillerine dedikleri gibi. Bir Slav dilinde ayin yapılan bir kiliseye gittiğinizde de Tanrı'ya *Gospod* diye yalvarıldığını duyacaksınız. Veya Çekçede Tanrı'ya doğrudan *hospo-din* diyeceklerdir. Gospod aynen Lord gibi tamamen dünyevi asıllı bir tanımlamadır. Slav dillerinde Tanrı'nın karşılığı, belirttiğimiz gibi, *Bog* (Ukrayin, Çek, Slovak *boh*) kelimesidir. Soğdçada bizim kökümüzle ilişkisi kuşkusuz olan **bu** sözcüğü hem 'Tanrı' hem de 'bey' anlamı

---

[3] Altınkaynak, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları*, s.337.

[4] Chirli, *Alğış Bitigi*, s.23-24.

verir. Arnavutça *zot* kelimesi hem Tanrı, hem de efendi anlamındadır. Çekçede ise bu anlam birimi aynı kökten gelen iki kelimeyle ikiye katlanmıştır: **Pánbůh** 'Bey Tanrı'.

Çinceden eski Türkçeye geçmiş *toyın* (< **tao-yên*) kelimesi çeşitli Türk dillerini dolaştıktan sonra, Saha dilinde *toyon* olarak şu anlamlara sahip olmuştur: 1. efendi (*baay toyon* "zengin efendi"), 2. aile reisi, 3. başkan, âmir, 4. kartal.[5]

Türklüğün türeneğinin Uzakdoğu'da, Doğu Sibirya ormanlarında olduğunu düşünenler için bu hiçbir şey ifade etmeyecektir. Çünkü dünyanın ortasında ve batısında Türkler yoktular, rolleri de olamaz. Zaten Türkçenin kendisi en temel kelimelerine kadar başka yerlerden otlanmış, derleme toplama bir dildir. Türkçenin yüksek kültür tabakasına ait kelimeleri, hele de Hint-Avrupa dillerine vermesi dünyada akla gelecek en son şey bile değildir. Türkçe sadece alır. Mesela Çincede *bo-shi* diye bir şey görürsünüz, Türkçe *bakşı*'nın kökünü bulmuş olursunuz.[6]

Medlerin rahipler sınıfı olan *Mag*lar, Türklerin din adamları *Bak*lar, *Bak*çılar, yani *Bak*, yani Tanrı yolundakiler. Bu kelime Slav dillerine aynen Tanrı anlamıyla geçiyor. Hint-Avrupa dillerinde Tanrı kelimesi **dheu-* olmak lazım gelir. *Baga* kelimesi eski İranlılarda, Avesta dilinde de geçer. Slavca *Bog* da zaten oraya bağlanır.[7]

---

[5] Tekin, "Türkçe'deki En Eski Ödünç Sözler", s.230.

[6] Tekin, "Türkçe'deki En Eski Ödünç Sözler", s.229.

[7] Fasmer, M., *Etimologiçeskiy Slovar' Russkogo Yazıka*, tom I (A-D), Moskva, 1964, s.181-182. Kendisi Ari savlarını hiç sevmeyen ve pekçok Bulgarca ve Slavca kelimenin Ural-Altay köklerini arayan Tsvetkov'un da bu görüşü paylaşması yaygın kabulle ilgili olsa gerektir. Bkz. Tsvetkov, *Bılgariya i Balkanite*, s.30.

Ön-Türkçede bir anlam ayrışması oluyor. Kut sahibi olan Türk beyleri doğrudan *bag* olarak kalıyorlar. Onların yanındaki din adamları *bagçı* > *bakhçı* oluyor. Kelimenin Tanrı anlamı ise daha yerleşmeden düşüyor.[8] Bu anlam başka dillerde ortaya çıkıyor. Türkler Ulûhiyet'i ifade için *Tengri, Kuar, Bayat* gibi isimleri kullanıyorlar.

Bakşılar adeta Türklüğün kimlik ve koruyucuları taşıyıcıları olmuşlardır. Türk etnik-medeni sisteminin gelişmesinde başlıca yerleri vardır.[9] Kuşkusuz büyücülük ve hatta gerçekten din adamlığı konumu bunun için yeterli değildir. Nitekim Barthold onların diplomasına "kâtip, cerrah, memur, din adamı, cadugâr, sihirbaz-tabip, musikişinas, aksakallı, bilge, vs." nitelikleri eklemiştir ki,[10] hiç birinde haksız gözükmüyor. Özellikle Uygur dünyasında anlam genişlemesi çok olmuştur. Bakşı adlanan ve dini metinler sebebiyle yazıyla içli dışlı olan Uygur Budist rahipleri gün gelip Cengizli devletinin aranan okuryazarları olunca, kelime "kâtip ve memur" anlamı da kazanmıştır.[11]

---

[8] Aslında bu konuda şüphelerim var ve kendimden emin değilim. Zira Türkçede *bakşının* anlamdaşı olan *tänrıçı* şeklinde bir kelime vardı ki (*Drevnetyurkskiy Slovar'*, s.544), buradaki koşutluk bir dönem Türkçede de *bag* kelimesinin Tanrı anlamında kullanıldığına işaret ediyor olabilir. Zaten Türkçede bu konuda olmaması gereken bir boşluk bulunmaktadır. Yani her şey var, kelimenin Tanrı anlamı yok...

[9] Gasımlı, "Bahşı ve Ozan İlişkileri", s.9

[10] Gasımlı, "Bahşı ve Ozan İlişkileri", s.10.

[11] Barthold, *Türkistan*, s.412. doğrudan dini işi ifade eden tabir bu şekilde dünyevi bir içerik kazanınca, Türkçe beg kelimesinin Moğolcaya girmiş eski bir biçimi olduğu anlaşılan, hükümdar sanlarında bile geçen **beki** kelimesi de dini bir anlam kazanmış, Barın boyunun aksakallısına dini işlerin yöneticisi olmak üzere, bu makamı tevdi etmiştir (Barthold, *Türkistan*, s.416).

Hatta Moğollarda belli bir bölgenin mülki idarecisi, vali anlamında büyük bahşilik (Çincesi *taişi*) makamı ortaya çıkmıştır.[12] Ancak onun kelimenin kökünü Sanskritçe "öğretmen" ve "bilgili adam" anlamına gelen **bhikçu** sözcüğüne bağlamasına,[13] şu ana kadarki incelememiz kapsamında, katılmaya imkân yoktur. Belki bu Sanskritçe kelimeyi de bizim *mag* kökenli tetkikimize dâhil etmek gerekir. O bile değil... Neden bizim *bögü* 'bilge' sözcüğümüz bu Sanskritçe sözcüğün kökünde durmasın?

Moğolcada günümüzde de **bagsi** sözcüğü "öğretmen, eğitmen, hoca, profesör, usta, uzman, sekreter, katip" anlamlarındadır.

Bu arada, İslam öncesinden kalma Türk usturelerindeki **Kulbak** kişiliğinde[14] bu kelime ve anlam saklı gözüküyor.

Gasımlı'nın *bakıcı* şeklindeki açıklamasına[15] ise onun kadar dahi katılmak mümkün değil. Zira en başta bunu "falcı" mertebesine indirgemektedir ki, kendi savıyla çelişmektedir. Üstelik fala bakan kimseye eski Türkçede *bakıcı* değil, *görücü* (körümçi) denirdi.[16]

İnançların tefessüh dönemlerinde Tanrı'nın simgesi olarak dikilen, zamanla sayıları çoğalan, bir dönem de artık Tanrı veya tanrıların bizzat kendisi kabul edilmeye başlayan şekil ve suretlere Farsça **bût**'dan aldığımız keli-

---

[12] Barthold, *Türkistan*, s.416.

[13] Gasımlı, "Bahşı ve Ozan İlişkileri", s.10.

[14] Bkz. Kalafat, *Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm*, s.43.

[15] Gasımlı, "Bahşı ve Ozan İlişkileri", s.10.

[16] Décsy, *The Turkic Protolanguage*, s.115.

meyle **put** diyoruz.[17] Hatta bundan "pot kırmak" şeklinde bir deyim üretmişiz. Kaynağının İranî olduğu kesindir ki, (Uygur bölgesinde) Hint kökenli **Buda**'nın karşılığında kullanılmış, bu arada 'Tanrı' anlamı da vermiştir. Sanskritçedeki **Budha** 'Merkür' kelimesinin de bununla karşılandığı anlaşılıyor.[18] Bugün de Moğolcada **Bud** (< Sans. Budha) Merkür anlamındadır.

Burada tuhaf olan şey, İran'da bu kelimede 'şeytan' anlamının bulunmasına karşılık, Hindistan'da 'melekleşmeye' giden yolun simgesel adı haline gelmesidir: **Buddha** veya bizdeki basit telaffuzuyla **Buda**. Budacılık dininin kurucusu. Asıl ismi Gautama veya Sakyamuni'doir. **Bhagauat** lakabı da verilir. *Buddha* kelimesinin sözlük anlamı 'ermiş'tir. Bu 'ermiş'in Hindistan'da öğretisini yaymak için va'za başladığı günlerde İran'da Ahamenişler ve Yahudiler Mag kıyımını sürdürüyorlardı.

Buddha'nın tarikat veya dininin üyelerine **bhikhu** ve **bhikkhuni** adı verilir.[19] **Bhakti** kendini ibadete adayan demektir. *Bhakti*ler zamanla bir sınıf oluşturuyorlar ve bu sı-

---

[17] Tietze, *Tarihi ve Etimolojik*, s.401, bunu doğrudan Buda'dan getirir. Çinceyi aracı yapar; kaynağı İranî gösterir. Bir aracıya gerek var mı acaba?

[18] Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovary' Tyurkskikh Yazıkov, -B-*, Moskva, 1978, s.279-80. Kimilerince Buda kelimesine *budamak*, yani nefsi terbiye ve tezkiye etmek, arzuları budamak şeklinde bir yorumla ulaşılmak isteniyor. Buna lüzum yok gibi...

[19] Sarma, *Hint Dini Tarihine Giriş*, s.32. Bu kitap daha çok Hint dini tarihini iyi bilenler için bir özet mahiyetinde. Zaten büyükçe bir çalışmadan Türkçeye özetlenmiş. Bu yüzden, bir giriş eseri olarak fazlaca yardımcı olduğu söylenemez. Yalnızca tarihi kısa ve öz olarak güzel okumak mümkün.

nıfın adı bizzat inancın adı haline geliyor ve İslam'ın kuzeyde siyaseten hâkim olduğu günlerde neredeyse tüm gayri-müslim Hindistan'ı kaplıyor.[20]

Bhaktiler bir sınıf olarak Maglara, Kamlara, Şamanlara ne kadar da çok benziyorlar...

Maglarla Budaların çağdaşlığı, yani MÖ ilk binyılın yarısında anılmaları iki konuya bir kez daha dikkat çektiriyor:

– Kökü ararken Med öncesi döneme uzanmalıyız.

– Hint ve İran dilleri belki *bûd* ve *buddha*'yı belki Ortadoğu'da ve Batı Asya'da değil, Doğu Avrupa'da iken, belki de göç yolunda almışlardır. İlk biçim tarihi süreç içinde bu topluluklarda özgün yorumlama değişikliklerine uğramıştır.

– Bu da olmazsa, Hint dilli istilacılar bu kelimeyi Hindistan'da almışlardır. Zira Arilerin gelişinden önce Hindistan'a göçmüş bulunan ve Ari istilasına en büyük direnişi sergileyen Subarlar, Kuzey Irak bölgesinin yerli halkıydı. Dolayısıyla, Ortadoğu kültürüne ait bir kelimeyi alıp Hindistan'a götürmüşler, orada da Hint dinsel kültürüne emanet etmişlerdir.

[20] Sarma, *Hint Dini Tarihine Giriş*, s.50, 90, vd.

Ya Devlet Başa...

Devlet kelimesini neden hâlâ 'talih' anlamıyla kullandığımız üzerinde düşünmeli. Devlet kapısı talih kapısıdır; devlete intisap güce intisaptır; devletlülük hem gücü, hem de talihi imler. Kelimenin Arapça aslında taşıdığı manaları bilmesek de, görmesek de, yaşıyoruz işte.

Para mutluluğun, talihin kaynağı mıdır bilinmez ama insanlık tarihinin ilerlemiş yaşlarından itibaren gücün kaynağı haline geldiği kesin. Zengin adam güçlü adamdır. İyi de...

Yukarıda zenginlik ile maddi/mali gücün (tıpkı manevi güç gibi) aynı kelime kökünden geldiğini gördük. Paranın kullanmaya başlanmasından önce de zenginlik ile güç aynı kökten gelen iki kelimeyle ifade ediliyordu. Her ikisinin de tekrar buluştuğu nokta toplumda önemli adam olmak idi. "Bay olmak" ile "pek olmak" sonuçta "beg olmak" noktasına gidiyordu. Bu ise devletlü olmayı, bir sonraki aşamada ise devlet haline gelmeyi intaç ediyordu. Merkezde daima 'erkek' vardı; beylik kavramı kendi içinde barındırdığı 'güç, dirayet, vb.' anlamlarla iktidara dilsel içerikte de erkeksi bir renk veriyordu.

Bu anlam öbeği evrensel bir yaygınlığa sahiptir. Örneğin Macar *úr* 'bay', *uralom* 'egemenlik', *uralkodó* 'hükümdar', *uralkodás* 'saltanat'. Bu evrensellik açısına dikkat etmeyenlerce, pekçok Macarca kelime ve kavram gibi bunun da Almancadan aparıldığı söylenebilir, zira Alman *herr* 'bay',[1] *herrschen* 'hükmetmek', *herrschaft* 'egemenlik'. Alman dili zenginlik ile devleti buluşturmakta öyle ileri gidiyor ki, bu ikisi için tek bir kelime kullanır: *reich* 'zengin', *reich* 'devlet'.

Fincede ise Türkçedeki gibi ilgili anlam öbeğinin büyük bir kısmı aynı kökten gelen kelimelerle karşılanır: *valta* "güç, kuvvet", *valtava* 'kocaman', *valtio* 'devlet', *valtakunta* "devlet, krallık". Arapçadaki gibi *vallata*'nın 'işgal etmek' olmasına mukabil, *vallitseva* 'egemen' anlamına sahiptir.

Macarca ve Fincede zenginlik ile devlet arasında alaka bulunmadığı, devletin büyüklük ve güç ile alakalı olduğu görülüyor. Slav dillerinde devlet zengin, güçlü adam demektir: krş. Leh *pan* 'bay', *panstvo* 'devlet'; Rus *gospodin* "bey, bay", *gospodstvo* 'egemenlik', *gosudarstvo* 'devlet'; Sırp *gospodin* "bey, bay", *gospodstvo* 'egemenlik', *gospodariti* 'yönetmek'. Sırpçada 'devlet' için 'tutmak' anlamındaki *drja-* fiilinin muhtemelen "saklamak, korumak" anlamından hareketle *drjava* kullanılır. Buna devlet için ortak Slavca kelime olarak bakabiliriz. Öte yandan, Rusçada *derjava*'nın "büyük, azametli, güçlü" gibi anlamları da vardır.

---

[1] Bu kelime ile Türkçe *er* arasında bağlantı ihtimali çok hoş gözüküyor. Ancak, Germanca > Almancada erken dönem bir Türkçe alıntı tabakası bulunmakla birlikte, bu örnekte nihai kökler ortak bir kaynağa gidiyor olabilir.

Bu anlam ilgisine Türkçede *egemenlik* kelimesini türetenlerde bilerek veya bilmeyerek başvurmuşlardır. *İğe*'nin beklendiği gibi hem sahip, hem de "Tanrı, tanrısal varlık" anlamı vardır. Arapça *hukm* ile Yunanca *hegem-on* arasında bir ilgi olup olmadığını bilmeyiz ama sahiplikten hâkimiyete geçiş doğal bir anlam ilişkisi içinde olduğundan, yeni Türkçeye bu sözcüğü katanların isabet ettiğini söyleyebiliriz.

Devleti kuran kimsenin iktidarı elinde tutmak için bir meşruiyet kaynağına ihtiyacı vardır. Hâkimiyet hakkı halka bununla izah edilecektir. Daha doğrusu devletin/devletimsi ilkel siyasi yapının teşekkülünde bu kaynağa başvurulması esastır. Bu ise başlangıçta din, yani ilahi takdire mazhariyet (Türklerde 'kut') olarak görülmüş; daha sonra ise bu kut sahibi ilk atanın soyundan gelme, kutsal soya mensubiyet, yani hanedan üyeliği esas alınmıştır.[2]

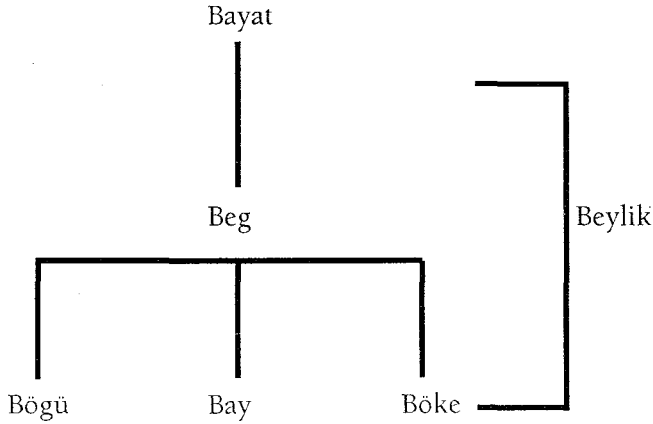
Peygamberlerin devlet kurmaları, hükümdar olmaları boşuna değildir. İslam'da dahi Hz. Peygamber soyundan gelenlere bir siyasi ayrıcalık tanınmadığı, hatta kendilerine siyasetten uzak durmaları salık verildiği halde, en azından halkın bir kısmının beklentisi noktasında, yöneticilik seyitlerin doğal hakkı olarak görülmüştür. Abbasilerin meşruiyette dayanak noktaları Peygamber ile akrabalıktı. Bu akrabalık olmasaydı başarılı olurlar mıydı veya böyle rahat hareket edebilirler miydi? İşleri daha zor olurdu kuşkusuz.

---

[2] Daha 20. yy'da bile Balkan ülkelerine kral ararken, Avrupa hanedanlarının mensupları arasında aday aranması boşuna değildi. Türklerde de durum farklı değildir. Oğuz tahtına niabet eden Köl Erki Han, Oğuz soyundan gelen Tuman Hani kendi yerine tahta çıkartırken der: "Padişahlık tahtı, bu iş için Yüce Tanrı tarafından seçilmiş olanlarla onların neslinden gelen insanlara layıktır." Togan, Oğuz Destanı, s. 61.

'Kutsal adam' devleti kurduğunda önünde üç büyük görev durmaktadır: (1) Halkı o yönetecektir, bütün adalet ve bayındırlık işlerinden o sorumludur. (2) Kendisi dini güce sahiptir, din işlerinin başında olmak durumundadır. (3) Savunma veya saldırı, her ne ise, askeri faaliyetlerde bütün gözler ona bakmaktadır. Ama o bu işlerin hepsiyle doğrudan ve birden ilgilenemez. Kendi adına birinci dereceden sorumlu olan kimseler atayacaktır: Bir vezir, bir rahip ve bir komutan. İdari teşkilatın genişlemesi artık bunların altında olur ve bunlar 'baş' haline gelirler: Başvezir, başrahip, başkomutan.

Kelimelerimize dönersek, başta gücünü **Bayat**'tan, yani Tanrı'dan alan bir **beg**imiz vardır. Onun adına halkın **baylık, bayındırlık** işlerine bakan bir **bay** vardır. Onun solunda din işlerinin başı olan, bilgi ve hikmet sahibi bir kimse olan **bögü** bulunur. Sağda ise askerin başında bulunan kahraman/pehlivan **böke** vardır. Ortaya kuşkusuz evrensel olan şöyle bir yapı çıkmaktadır:

Bu kelimeler ve bu kitap boyunca incelediğimiz daha pek çoğu ortak bir kökten gelmektedir. Büyüklük, yükseklik ifade eden **mag* gibi bir kelime. Bu büyüklük maddi ve manevidir. Cisimlere uygulandığı gibi, insanlara, özellikle makam ve konumlarına da uygulanabilmektedir. Ve tabii ilahi gücü adlandırmakta da aynı sözcüğün türevlerine başvurulur.

Özetle, 'en büyük gücü' temsil eden Tanrı bu kelimeyle anlatıldığı gibi, ondan alınan yönetme yetkisi ile oluşmuş bir makam olan çeşitli dereceden hükümdarlıklar da aynı kelimeyle anlatılır. Dolayısıyla devlet kelimesinin kökünde bu kelimeyi bulmamız şaşırtıcı olmaz. Tanrı adına insanların din işlerini düzenleyen sınıftan kimselere de bu ad verilir. Bunlar daha sonra büyücü, hekim, edip, vs. haline gelmişlerdir. Büyüklük ve hele iktidar güç ile ilgili olduğu için, bizzat güç ve güçlü kelimeleri ve bunların anlamsal türevleri için aynı kelimeye başvurulmuştur. Böylece dilbilimde fiil çekiminde ihtimal veya imkân bildiren yapılara kadar çok çeşitli yerlerde aynı kelime kullanılır hale gelmiştir. Toplumsal mertebe ile zenginlik daima iç içe ve ilintili görülmüştür. Böylece zenginlik ve onun ileri bir türevi olan iktisat kavramlarını ifade için aynı kelime kullanılmıştır.

Temel dilbilgisi derslerinde hâlâ öğretmeye devam etsek de, yaşayan dilde eşanlamlı veya eşsesli kelime yoktur. Bir anlam için iki sözcük bulunuyorsa, muhakkak bir anlam ayrışması gerçekleşir. Örneğin Kıbrıs Türklerinin anayurdu Türkistan, anavatanı Anadolu'dur. Bir kelime iki anlam ifade ediyorsa da muhakkak ses ayrışması olur. Konuşurken semt olan Bebek ile yavrucak olan bebeği hiçbir

zaman karıştırmayız ve ayrıca tarife gerek duymayız. Bu kaideye binaen, bizim **mag* köklü kelimemiz de kazandığı anlamlar sayısınca yeni biçimlere girmiştir.

Sonuç:
İnsanlığın Kökleri Nerede?

Eser boyunca sözkonusu kökten gelen veya geldiğini bizim iddia ettiğimiz çok sayıda kelimeyi inceledik. Burada bir kapı açtık ve kuşkusuz ulaşılabilecek örneklerin hepsi burada değildir. Diğer birçok dilde daha birçok örneğe ulaşılabileceğini, burada ulaşılabilenler kanıtlamaktadır. Burada İngilizceden Koreceye kadar birçok dilde aynı kökten gelen ve aynı anlam öbeğine ait bulunan sözcükler bulduk. Bu anlam dünyası daha fazla genişleyebileceği gibi, görüş alanına almadığımız başka dillerden de yeni akraba sözcükler bulunmasına artık kesine yakın bir ihtimal olarak bakabiliriz.

Ulaştığımız noktada sonuçlar şunu gösteriyor: Aynı kökten gelip aynı anlam dünyasına ait olan sözcüklere en fazla Türkçede rastlanmaktadır. Diğer dillerdeki kelimelerin önemli bir kısmını ödünçleme ilişkileriyle açıklamak için zorlamaya girmeye gerek yoktur, ancak bunlarda Türkçenin hatırı sayılır miktarda bir verintisi vardır. Bu cümlenin ilk bölümü dillerin ortak bir kaynaktan geldiği-

ne de delil sunmaktadır. Dolayısıyla, eğer **mag* kökü Ortadoğu'da ortaya çıktı ise:

1) Türkçenin en yakın ve doğrudan kaynakları Ortadoğu'dadır.

2) Türkçe (en azından incelediğimiz kısım itibariyle) insanlığın bir zamanlardaki ortak dilinin en yakın ve en doğrudan varisidir.

Kramer bir dil ilişkisini göstermeyip, sadece Hz. İbrahim'in aslen Sümerli olduğu noktasından hareketle Yahudilerin atalarının Sümerler olduğu noktasına geldiğine göre,[1] dilleri ile Sümerce arasında bariz ilişkiler tespit edilen Türk, Fin-Ugor ve Moğol topluluklarının böyle bir iddia için fazlasıyla hakları vardır.

Ancak biz bu konuda daha da talihliyiz ve Sümerlere başvurmamıza gerek bulunmuyor. Sümerlerin kuzey ve doğudaki komşuları bizim gibi bitişken dillerle konuşuyorlardı.[2] Biz de **mag* kökünü bu bölgede yaşayan Medlerin dilinden tespit ettik. Lakin bölgenin tarihi görünümü ve toplumsal yapısı bu kelimenin veya bu kelime ile adlandırılan zümrenin Medlere has olmadığını göstermektedir. Kelimemiz muhtemelen Medlerin ortaya çıkışından çok önceleri (Batı) Avrasya bozkırlarına taşınmıştı. Aynı (alt)topluluğa mensup bulunan Hint, İran ve Slav dillerinin üçünde de bu kelimenin aynı anlam ile bulunması bu

---

[1] Kramer, *Sümerler*, s. 384.

[2] Yapısal ortaklık kuşkusuz bir gerektiri olarak köken ortaklığını göstermez. Bu yüzden önce tahayyüllerdeki Ural-Altay ailesi parçalandı, ardından Altay ailesi dağıldı ve Türkçe "kendi evine" çıktı. Ancak dil akrabalığını nazara alırken, yine de birinci soruyu yapısallıktan sormamız kaçınılmaz gözükmekte.

bakımdan şaşırtıcı değildir. Daha ötesinde ise Hint-Avrupa dillerinde 'güç' anlamıyla bu kelimenin bir kökteşinin olduğunu gördük.

Samiler arasında ortadan kalkan Sümerler soysal olarak belki ancak günümüzdeki Güney Iraklıların doğrudan atalarıdır. Dillerindeki 'Ural-Altay' çağrışımlarının bir kısmı kendilerine ait olabilir, fakat önemli bir kısmının da alıntı olduğunu düşünmek için önemli sebepler var. Bence Sümercede 'Tanrı' anlamına gelen *Dingir* kelimesi dahi tek başına bunu göstermektedir.[3]

Şöyle ki, Sümer inancında gök tanrısı An ve yer tanrıçası Ki, muhtemelen bütün ilahların ebeveyni olarak görülüyorlardı.[4] Bu ikisinin ismini birlikte söyleyince evren = gök-yer anlamına ulaşılıyordu.[5] Kâinattaki işleyişten sorumlu olan bilge Enki'nin isminin bu ikisinin birden telaffuzundan (Anki) geldiği düşünülmelidir. Nitekim *lil* kelimesi hava anlamına gelmektedir; Enlil ise hava tanrısıdır (Yoksa Sümercede sesli uyumu mu tespit ettik?). Yunan, Roma, Hitit vs. panteonlarındaki ilahların aksine Sümer'de işbölümü bariz değildir ve sanki büyük erkek ilahların hepsi de bir zamanlar en büyük iken, sonradan gözden düşmüş (mesela Enlil utandırıcı bir yaramazlık yapmıştır),

---

[3] Eski Türkçede *Tengri* olarak geçen bu kelimenin tarihi kaynaklarda kullanımıyla ilgili güzel bir derleme ve tahlili A. Doğan yapmıştır: "İslamiyet'ten Önceki Türk İnancına Dair", s.307-317. Onun eski Türk dini için Haniflik imasına itiraz edilebilir. Zira bozulmuş olan her şey eski biçimden bir şeyleri muhafaza edecektir, ancak bu durum bozuk biçimi bozulmamışlığı anlatan tabirle adlandırma hakkı tanımaz.

[4] Kramer, *Sümerler*, s.164-165.

[5] Kramer, *Sümerler*, s.153.

yerlerini bir başkasına kaptırmışlardır. Enki ile Enlil'in arasındaki farkı sanırım Sümerli bir din adamı dahi açıklayamazdı. Ama sonuçta bunların başına bildiğimiz, kayıtlara geçen dönemde An geçmişti.[6]

İyi de, Dingir kimdi? Böyle erken bir dönemde bir özel isim, bir şahsiyet olarak karşılığının olması gerekmez mi? Sümerler neden bu kelimeyi cins ismi olarak kullanıyorlardı? Kendi dillerinde ne anlama geliyordu?

Dingir kelimesinin Sümercede açıklaması olmasa gerek. Zira bunu Türklerin de ataları olan bitişken dilli komşularından ödünçlemişlerdi ve kendi dillerindeki Anki > Enki'nin tam karşılığı idi. Eski Türkçede *Täñri* sözcüğü ulûhiyetin yanında doğrudan sema anlamını da veriyordu.[7] Asli biçimini *Ten-Gir* biçiminde bölebileceğimiz bu kelime açıkça Sümerce Anki'nin karşılığıdır. İkinci kelime *gir* 'yer' ilk bakışta gözükmektedir. Birincisini ise aslında gökyüzü anlamıyla bugün bile kullanıyoruz: "Tan yeri ağardı".[8] Burada ağaran göktür, semanın bir parçasıdır. *Gök*ün birincil anlamının renkle alakalı olması gerekir ki, *tan* da renk göndermesi bulunmuyor.

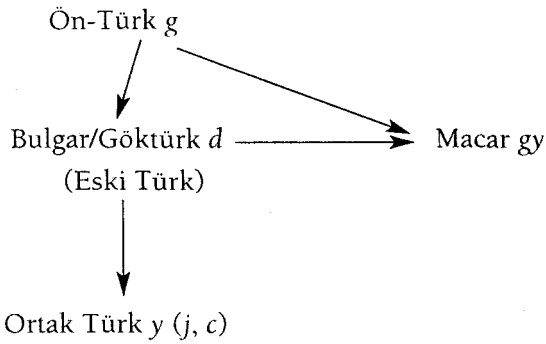
[6] Kramer *Sümerler* kitabında Sümerlerde din konusunu bir bölümde (s.152-217) çok geniş olarak inceler, fakat yukarıdaki sonuçlar ondaki veriyi yorumlamamıza binaen, bize aittir.

[7] *Drevnetyurkskiy Slovar'*, s.544.bu, Altay bölgesinde bilinen ilk kelime kabul edilir ve Büyük Hun dönemine gider. Bkz. Roux, *Türklerin ve Moğolların*, s.21.

[8] Bu kelime eski Türkçede vardı ve hep 'şafak', bazen de 'sabah' anlamıyla geçen (Clauson, *Etymological Dictionary*, s.510). Burada bir anlam kayması var. *Gök* kelimesi yükselmiş ve *tan*ın yerini almış, bu ikinciye ise sadece doğudaki bir parça kalmıştır. Krş. Slav. *dan*, Alm. *tag*, İng. *day* 'gün', ama özellikle Etrüskçe *tin* 'gün'.

Kökenlerdeki bu şaşırtıcı benzerlik de Türklerin atalarının bir dönem Sümerlerin komşuluğunda yaşadıkları savına önemli bir delil sunmaktadır. Üstelik burada Ön-Türkçenin kesinliğine hükmedebildiğimiz ilk verintisi ile karşı karşıyayız.

En son buradaki *gir* sözcüğünü de ilave edersek, yukarıdaki sonuçlar Türkçede (sözbaşı veya sonu olması fark etmeksizin, ama tabii ki istisnasız olmamak üzere) şöyle bir tarihi ses denkliği kurmamızı mümkün kılıyor.

Örnekler:

O. T. *yılan* < B. *dilom* < Ö. T. **gilan*[9]

B. *bad* < Ö. T. *bag* > O. T. *beg/bey*

---

[9] Gürer Gülsevin Bey'in bir hatırlatması hem buradaki savımızı kuvvetlendirdi, hem de başka bir meseleyi çözmemize dayanak sağladı, en azından cesaretlendirdi. Halaç Türkçesinde bu biçim aynen geçiyor: *gilân* (Doerfer ve Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch*, s.118). Gülsevin'in savı, bu g-'nin Doerfer'in iddia ettiği gibi *h*-'den gelmediğidir (Gülsevin, G., Türk Dilinde Bir Kelime Başı Ünsüzü Üzerine"). Biz, Herodot'ta geçen Gelon halkı ile Urfalı Matteos'da aynı bölgede geçen 'Yılanlar Halkı' (*Vekayiname*, s. 91) zihnimizde telif etmeye çalışıyor-

Ortak Türk *y* ile Macar *gy*'nin sayısız örneği bulunduğu ve konu iyi bilindiği için buna örnek vermiyoruz. Bu durum şimdi sözbaşı veya sonunda *y* olan, Göktürk çağında ise aynı yerlerde *d* ile karşımıza çıkan sözcüklerimizin hepsinin de bir *g* sesine götürülebileceği anlamına gelmez (örn. *ayak* < *adak*, fakat *agak* gibi bir biçim kurulamıyor, aksine < *pad-ak* biçiminden Nostratik bir köke doğru gidiliyor[10]), ayrıca tüm Macar *gy*- sesleri de Türkçe *y*- karşılığı değildir (örn. Mac. *gyanú* 'kuşku' < Türk *san*-, eğer *yan*- değilse...), ancak muhtemel istisnalarıyla birlikte bir kaideyi belirlediğimize, Türkçede (en azından sözcük sonunda) *d* öncesine ulaştığımıza inanıyorum.

Kelimemizin ilk sessizinin hareketlerinden neler çıkartabileceğimize gelince, incelediğimiz örnekte sanırım Türkçenin hiçbir devrinde Décsy'nin öne sürdüğü "*Ön Türkçede sadece bir /p/ fonemi vardı, bunun da dört farklı ses değişkesi vardı: b, v, w, m.*"[11] hükmüne uygun bir duruma rastlayamıyoruz (Décsy'nin Ön Türkçesinde geçen *bağatur, berk, bay, beg, baş, başla-, bäklä (bağla-), bodı (bağ), büdi (dans), büyü (kam)* gibi biçimlerin[12] tamamı aynı kök-

duk. Zira, Yazar burada tarife gerek duymadan, okuyucu tarafından iyi bilindiği anlaşılan bir halktan bahsediyor gözükmektedir. Bu yüzden, eski ve orta çağlarda ismi yılanla ilgili olan ve bunun tercümesi bilinen bin halkla ilgili geleneğin yaşadığı varsayılabilir. Golden, *Türk Halkları*, s.228, bunu Doğu Asyalı Kaylarla bağlıyor ama bu sadece Matteos'taki verinin bir yorumudur. Böylece bizim iki eksiğimizden birincisi olan *g*- = *y*- denkliği burada sağlanmış oluyor. Diğer eksik ise aradaki uçurumu dolduracak ve bunları birbirine bağlayacak bilgidir.

[10] Bkz. Karatay, "Ön Türkçe Araştırmaları".

[11] Décsy, *The Turkic Protolanguage*, s.26-27. Ön Türkçede *b*- için bkz. Doerfer, "Proto-Turcic", s.26.

[12] Décsy, *The Turkic Protolanguage*, s.99-102.

ten gelmektedir. İlginç olanı bunların içinde *m-* olmamasıdır). Türkçenin bilinen biçimleri hep *b-* başlangıcına sahip. Çuvaşçada bununla ilişkisi kuşkusuz olan *v-* görülüyor. Hint-İran-Slav topluluğu da *b-* biçimini koruyor. Slavcada *m-*'ye geçiş var ki, eğer bununla ilgili kelimeler Slav dilinin özmalı değil de alıntı ise (zor bir ihtimal), Macarca ile birlikte düşününce, Türkçenin *b* öncesi döneminin yadigârları olarak gözüküyor. Moğolcadaki *m* biçimleri için de aynı şey geçerli. Uzakdoğu'daki *p-*'li biçimler ise oraya has gözüküyor ve sonraki ses gelişmelerinin ürünü olmaları ihtimal dışı değildir (Dolayısıyla, Türkçeyi Uzakdoğu'daki dillerle bir araya getirip karşılaştırınca hataya düşebileceğimizi gösteren güzel bir örnek karşımızda duruyor).

Ulaştığımız bir başka sonuç ise doğrudan Medlerin dilinin mizacıyla ilgilidir. Bu halkın dili bilinmiyor, ama biz onların dilinde geçen bir kelimenin çok önemli bir kök teşkil edecek şekilde tüm Avrasya'da, en çok da Türk dünyasında mayalandığını gördük. Rahip ve rahipler sınıfı anlamına gelen *mag*'dan başka Medlerin dilinden anlamını iyi bildiğimiz diğer bir kelime *spaka* 'köpek'tir. Bunu Herodotos anlatır.[13] Bu kelime Rusça aynı anlamdaki *sobaka* kelimesine ses olarak da şaşırtıcı şekilde benzemektedir. Hatta ortadaki *a*'nın ses niteliğiyle bile. Öyle ki, sanki 12. yy'da Rusçaya geçmiştir. Eski İran ve Hint dillerinde bununla ilgili olabilecek önermeler yapılmıştır, ancak anlam ve ses olarak doğrudan ilgili tek kelime Türkçede bulunmaktadır: *Köpek*.[14]

---

[13] Herodotos, I/110.

[14] Fasmer, M., *Etimologiçeskiy Slovar' Russkogo Yazıka*, tom III (Muza-Syat), Moskva, 1971, s.702-703.

Buradaki k = s denkliği Türkçenin kendi içinde ve başka dillerde bulunan Yafesi veya Türkçeden verinti çok sayıda kelimede bulunmaktadır. Birkaç örnek verirsek: *kemik – sümük, kanmak – sanmak, Kubar – Subar.*

Alman *Knochen* "kemik"; *Sorge* "endişe" ~ Türk *kork-*; *İngiliz sun* "gün, güneş"; Fars *sim* "gümüş" (Kore *kim* "gümüş"); Rus *sorok* "kırk"; *konets* "son"; *sal'do* "bakiye = kaldı", *seryy* "kır renk", *sobako* "köpek".

Diakonoff bir de Medçe *kāra* "halk, avam" kelimesini verir ki,[15] bence bu da atadilden Türkçeye nakledilen sözcüklerden biridir. Zira avam için kullanılan (örneğin) 'kara budun' ve 'kara kemikli' tabirlerindeki sıfatın aslında sıfat olmadığını, birinci örnekte ikileme yapıldığını, daha doğrusu "avam halk" deyişindeki gibi bir tavsife gidildiğini, ikincisinde ise isim olan sözcüğün "avam soyundan" anlamıyla doğrudan sıfatlaştırıldığını düşünüyorum. Bunların renkle ilgisi yoktur. "Renkli dönem", *kara* kelimesinin asıl anlamının unutulmasıyla birlikte başlamıştır.

Dolayısıyla, Medlerden özel isim sınıfına girmeyen topu topu üç kelime biliyoruz, üçünü de Türkçe ile açıklayabiliyoruz.

Sonuç olarak (tekraren) şunu söyleyebiliriz: Türklerin ve Türkçenin kökleri Fırat-Zağros bölgesinin bitişken dilli eski ahalisi içindedir. Mamafih, Medler Türk değildi ve Türkçe konuşmuyorlardı. Ama Türkçe onların da konuştuğu dil ailesi içinden türemiştir.

Sonuçları (bir kısmıyla) aşağıdaki göstergede bir arada incelemek mümkündür. Buradaki dil kısaltmaları sıra-

[15] Diakonoff, "Media", s.115.

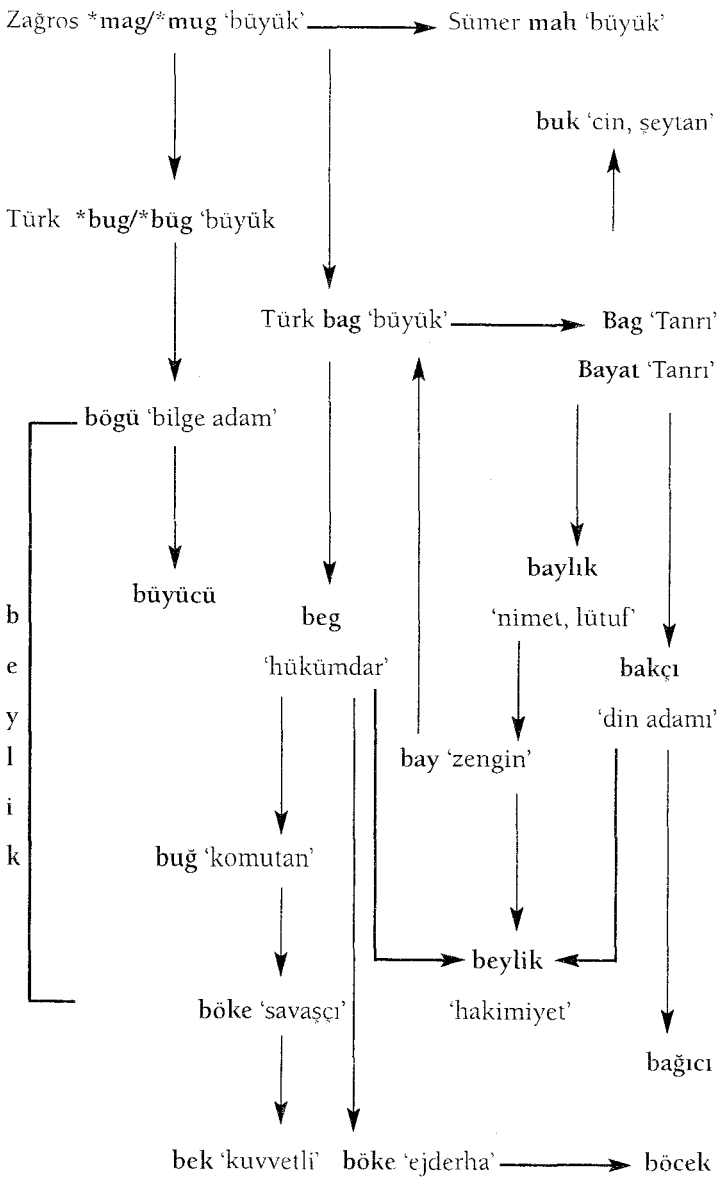
	SÜ	ME	TÜ	MO	MC	TU	ÇN	SL	İR	HT	GR	LT	YN
BÜYÜKLÜK	mah	–	büyük	–	magas	–	–	–	–	mahA, baDA	big	magna	mega makro
TANRI	–	–	Bayat	Bogdo	–	–	–	Bog	Baga	–	–	–	–
BEY SAVAŞÇI, BAŞÇI	–	–	bey böke	boko, beyi-jin	–	begin	piak po	voyvoda voca ban/pan	baga paiti	pat	begin master major	magister	–
DİN ADAMI BÜYÜCÜ	–	mag, mug	büyü, bağı, bakçı	böge	bű	–	wu	mudro	mug Put	bhikçu buddha	magician	magus	magus
GÜÇ, İMKAN	–	–	bek	beke	–	beki	–	mogu	–	–	*mogh *mag	–	–
ZENGİN ZENGİNLİK	–	–	bay	bayan	–	bayan	–	bogat	pay, paye	bhàgas	–	–	–
KÖTÜ YARATIK	–	–	büke böcek	buk mogay manğgıs	bogár	–	–	buka pugalo	–	–	bug bogey	–	–

sıyla Sümerce, Medce, Türkçe, Moğolca, Macarca, Tunguzca, Çince, Slavca, İranca, Hintçe, Germanca, Latince, Yunanca şeklindedir.

Buraya yer darlığı sebebiyle Arnavutça, Arapça, Evenkice ve Korece gibi dilleri alamadık. Yine münferit diller yerine dil ailelerine müracaat ettik. Örneğin Rusçada bulunan bir kelimeyi Slavca içinde gösterdik, İngilizce kelimeyi Germanca hanesine koyduk. Yani gösterge aslında çok daha büyük olmak durumundadır. Yine yer darlığından dolayı bir dil veya dil ailesinde bulunan aynı türden tüm kelimeleri de alamadık. Örneğin Türkçede Sahaca veya Çuvaşça ile ilgili bir şey geçmiyor. Aslında daha büyük bir çizimde tüm bunları göstermek yerinde olurdu. İnceleme yapılırken bunun özellikle Türkçe için tüm malzeme olmadığının akılda tutulması gerekir.

Bu çizim ve tahayyül edebileceğimiz tekmil hali şunu gösterecektir: Buradaki diller 'güç' ve 'büyüklük' anlamlarıyla ödünçleme ile açıklanamayacak şekilde aynı asıldan gelen kelimelere sahiptirler. Ödünçlemeler ise gayet açık görülmektedir. Ödünçleme olayının neredeyse hiç görülmediği ve de bu öbekte en fazla malzemeye sahip olan dil Türkçedir. Eğer burada bu noktaya kadar insanlığın ortak bir dil mirası ile meşgul oldu isek, yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkçe bu mirasta en fazla paya sahip olan dildir ve kökenleri su götürmez şekilde Ortadoğu'yu göstermektedir.

Kelime kökümüzün Türkçedeki serencamını ise aşağıdaki ağaçta görmek mümkündür. Burada geçen iki beylikten kapsayıcı olanın devleti, diğerinin ise hakimiyeti anlattığına dikkat edilmelidir.

Zağros *mag/*mug 'büyük'
Sümer mah 'büyük'
buk 'cin, şeytan'
Türk *bug/*büg 'büyük
Türk bag 'büyük'
Bag 'Tanrı'
Bayat 'Tanrı'
bögü 'bilge adam'
büyücü
baylık
'nimet, lütuf'
beg
'hükümdar'
bakçı
'din adamı'
bay 'zengin'
b
e
y
l
i
k
buğ 'komutan'
beylik
böke 'savaşçı'
'hakimiyet'
bağıcı
bek 'kuvvetli'
böke 'ejderha'
böcek

Kaynaklar

Agostini, Paolo, "Language Reconstruction Applied to the Uralic Languages", *Migracijske Teme*, XV/1-2 (Zagreb 1999), s.63-154.

Ağasıoğlu, Firidun, *Azer Xalqı*, Bakü, 2000.

Aka, İsmail, "Timurlular Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt 9, İstanbul, 1992, s.181-307.

Altınkaynak, Erdoğan, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigârları*, Ankara, 2006.

An Intermediate Greek-English Lexicon, Liddell and Scott's, Oxford 1968.

Anglicko-Český a Česko-Anglický Slovník, Praha, 1971.

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996.

Arat, G. R. Rahmeti (W. Bang ile), "Oğuz Kağan Destanı", *Makaleler -I-*, Ankara, 1987, s.605-672.

Arıkoğlu, Ekrem - Kuular, Klara, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2003.

Arsal, Sadri M., *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990.

Benkő, L., *A Magyar nelv történeti-etimológiai szótára* I, 2. baskı, Budapest, 1984.

———, *A Magyar nelv történeti-etimológiai szótára* II, Budapest, 1970.

Berdzenişvili Nikoloz - Canaşia, Simon, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hayri Hayrioğlu, 2. baskı, İstanbul, 2000.

Bosnavî, Ömer, *Bosna Tarihi (Tarih-i Bosna der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa)*, haz. Kamil Su, Ankara, 1979.

Bozbora, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı -I-*, der. O. Karatay – B. A. Gökdağ, Çorum-Ankara, 2006, s.261-269.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Ankara, 1983.

Câhiz (Ebû 'Osman 'Amr b. Bahr) *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, 2. baskı, Ankara, 1988.

Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, 18 Cilt, İstanbul, 1993.

Chirli, Nadejda, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Alğış Bitigi*, Haarlem, 2005.

Clauson, Gerard., "The Turkish Y and Related Sounds", *Festschrift für Nikolaus Poppe*, Wiesbaden, 1957.

———, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik, İng. çev. R. J. H. Jenkins, Washington, 1967.

Çoban, Erdal, "Anahatlarıyla Erken Dönem Macar Ortaçağı'na Bir Bakış", Balkanlar El Kitabı, C. I, Çorum-Ankara, 2006, s. 165-184.

Đinđić, Slavoljub, vd., *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Ankara, 1997.

Danişment, İsmail H., *Türklük Meseleleri*, 3. baskı, İstanbul, 2006.

Décsy, Gyula, *The Turkic Protolanguage: A Computational Reconstruction*, Bloomington, 1998.

Defter-i Çingizname. Das Buch der Dschingis-Legende, C.1, yay. Ivanics M. – Usmanov, M. A., Szeged, 2002.

Diakonoff, I. M., "Media", *Cambridge History of Iran*, II, Cambridge, s.36-148.

Doerfer, Gerhard, "Proto-Turcic: Reconstruction Problems", *TDAY Belleten*, Ankara, 1975-1976.

Doerfer G. - Tezcan, S., *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Budapest, 1980.

Doğan, Ahmet, "İslamiyet'ten Önceki Türk İnancına Dair", *Türkler*, C.3, Ankara, 2002, s.305-319.

Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 11. baskı, İstanbul, 1996.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.

Drevnetyurkskiy slovar', Nadelyaev, V. M., vd., Leningrad, 1969.

Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 10 Cilt, İstanbul, 1992.

Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I, Wiesbaden, 1991.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 7. Baskı, İstanbul, 1980.

Fasmer, M., *Etimologiçeskiy Slovar' Russkogo Yazıka*, tom I (A-D), Moskva, 1964.

———, *Etimologiçeskiy Slovar' Russkogo Yazıka*, tom III (Muza-Syat), Moskva, 1971.

Friedrich, Johannes, *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai Tekoğlu, İstanbul, 2000.

Gasımlı, Meherrem, "Bahşı ve Ozan-Âşık İlişkilerinin Tarihi Özelliği", *Folklor Edebiyat*, Sayı 47 (Yaz 2006), s.9-14.

Geybullayev, Giyaseddin, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Bakü, 1994.

Gluhak, Alemko, *Porijeklo Imena Hrvat*, Zagreb, 1990.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara, 2002.

Grakov, B. N., *İskitler*, çev. D. Ahsun Batur, İstanbul, 2006.

Gumilev, Lev N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. A. Batur, İstanbul, 2002.

Gülsevin, Gürer, Türk dilinde Bir Kelime Başı Ünsüzü Üzerine", *TDAY Belleten 1987*, Ankara, 1992, s.173-200.

Güngör, Harun, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, C.3, s.261-282.

Heiduk, Matthias, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", *Türkler*, VIII, Ankara, 2002, s.324-333.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, 3. Baskı, İstanbul, 1991.

Ivanics, Mária – Usmanov, Mirkasym A., *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nämä)* -I-, Szeged, 2002.

İznik, Erkan, "Magi, Magus ya da Magician: Rahipten Büyücüye", *Anad. Ün. Ed. Fak. Dergisi*, s.201-217.

Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 1: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İ. Durdu – H. Koç – G. Koç, İstanbul, 2006.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 21. Baskı, İstanbul, 2001.

——, "Eski Türk Dini", *Türkler*, C.3, Ankara, 2002, s. 290-304.

Kalafat, Yaşar, *Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm*, İstanbul, 2004.

Kalankatlı Moses, *Albanlar Tarihi*, çev. Z. Bünyadov – Y. Gedikli, İstanbul, 2006.

Kaplan, Robert D., *Balkanlarda Kaynayan Kazan*, çev. D. Şendil, İstanbul, 1995.

Karataev, O., "Eski Türk devrindeki Kırgız Etnik İsimleri" *Türkler*, C.II, s.377-385.

Karatay, O., *Hırvat Ulusunun Oluşumu: Erken Ortaçağ'da Türk-Hırdvat İlişkileri*, Ankara, 2000.

——, *İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Ankara, 2003.

——, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altın Orda Öncesi Dönem", *Karadeniz Araştırmaları*, S.3 (Güz 2004), s.1-70.

———, *Etnik Tutumun Tarihsel Kökleri, AB ve Türk Kimliği*, İstanbul, 2005.

———, "Osmanlı Hâkimiyetinde Karadağ", *Balkanlar El Kitabı -I-*, der. O Karatay – B. A. Gökdağ, Çorum-Ankara, 2006, s.361-370.

———, "Kürtler", *Tarih ve Düşünce*, Nisan 2006, s.22-31.

———, "Anglo-Turcica: Türk-İngiliz Dil İlişkilerinin En Eski Yadigarları", *Baykara*, Sayı 1 (Yaz 2006), s.10-12.

———, "Ön Türkçe Araştırmalarında Yöntemler Üzerine" *Turan*, Sayı 6, (baskıda).

Karini, Jahangir, *İslam Öncesi Türk Fars Dilleri Kelime İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 2004.

Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lûgat-it-Türk, çev. Besim Atalay, 4 cilt, 4. baskı, Ankara, 1998.

Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, çev. Işın Demirkent, Ankara, 2001.

Kirişçioğlu, Fatih, "Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi", *Türkler*, C.20, s.133-140.

Kramer, Samuel Noah, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze, İstanbul, 2002.

Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, çev. A. Acaloğlu, İstanbul, 2005.

Lefebvre, Georges, *The Coming of the French Revolution*, İng. çev. R. R. Palmer, 5. baskı, Princeton, 1973.

Lessing, F. D., *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 cilt, çev. G. Karaağaç, Ankara, 2003.

Memiş, Ekrem, "Ortadoğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", *Türkler*, C.I, Ankara, 2002, s.435-450.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.

Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, çev. R. W. Thomson, Cambridge-London, 1978.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, 3. Baskı, Ankara, 1994.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. baskı, İstanbul, 1995.

Paasonen, H., *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul, 1950.

Pekarskiy, Edvard, *Yakut Dili Sözlüğü*, İstanbul, 1945.

Pelliot, Paul, *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Kağan Destanı Üzerine*, çev. Vedat Köken, Ankara, 1995.

Popper, Karl, *Tarihselciliğin Sefaleti*, çev. Sabri Orman, 2. baskı, İstanbul, 1995.

Purpirar, Nasir, *On İki Asr Sükut*, çev. Güntay Civanşir, Bakü, 2002.

Rásonyi, L., "Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine", *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (1963)*, Ankara, 1964, s. 103-112.

———, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara, 1988.

Róna-Tas, András, "The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question", *The Turkic, Languages*, yay. L. Johanson - É. Á. Csató, London - New York, 1988.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İstanbul, 2002.

Sarma, D. S., *Hint Dini Tarihine Giriş*, çev. F. Aydın, İstanbul, 2005.

Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskikh Yazıkov, -B-*, Moskva, 1978.

Stetsyuk, Valentyn, *Doslidjennya peredistoriçnih etnogeneticnih protsesiv u Shidniy Evropi*, Kitap 1, L'vov-Kiev, 1998; Kitap 2, L'vov-Kiev, 2000.

———, *Slidy pradavn'ogo naselenniya Ukraini v toponimitsi*, L'vov, 2002.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 5. baskı, İstanbul, 1999.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara, 1998.

Şipova, E. N., *Slovar' Turtsizmov v russkom yazıke*, Alma-Ata, 1976.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C.1, çev. Z. Kadirî Ugan – A. Temir, İstanbul, 1991.

Tauli, Walter, *Structural Tendencies in Uralic Languages*, The Hague, 1966.

Tekin, T., *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987.

———, "*Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic*", Makaleler 1: Altayistik, haz. E. Yılmaz – N. Demir, Ankara, 2003, s.1-38.

———, "(Tanıtma) E. V. Sevortyan, Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov", *Makaleler II: Tarihi Türk Yazı Dilleri*, haz. E. Yılmaz – N. Demir, Ankara, 2004, s.87-97.

———, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Ṭaryat (Terhin) Kitabesi), *Makaleler II*, s.170-226.

———, "Türkçe'deki En Eski Ödünç Sözler", *Makaleler II*, s.227-231.

———, "Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not", *Makaleler II*, s.314-321.

———, "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar-II", *Makaleler II*, s.386-395.

———, "On the Adverb *ti* in Orkhon Turkic", *Makaleler II*, s.507-511.

Tezcan, Semih, "Eski Türkçe Boyla ve Bağa Sanları Üzerine", *TDAY*, 1977.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*, I: A-E, İstanbul-Wien, 2002.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, İstanbul, 1981.

———, *Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, 2. baskı, İstanbul, 1982.

Topkara, Cevat, Büyü Tutar Cin Çarpar, Büyücülerin Arka Bahçesi, İstanbul, 2005.

Toynbee, Arnold J., *Tarihçi Açısından Din*, çev. İbrahim Canan, İstanbul, 1978.

Tsvetkov, Plamen, *Bılgariya i Balkanite ot drevnostta do naşi dni*, Varna, 1998.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 6. baskı, İstanbul, 1993.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (652-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. H. D. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara, 2000.

Volkan, Vamık D., *Kanbağı. Etnik Gururdan Etnik Teröre*, İstanbul, 1999.

Watson, Geoff, "1200-1800 Yılları Arasında Batı'daki Orta Asya İmajı", *Türkler*, VIII, Ankara, 2002, s.334-344.

Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul, 2004.

Yudahin, K. K., Kırgız Sözlüğü, çev. A. Taymas, 2. Cilt, 3. Baskı, Ankara, 1994.

Yusuf Has Hacib, *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*, haz. F. Silahdaroğlu, Ankara, 1996.

Zuckerman, Constantine, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökleri ve Yahudiliğe Geçiş Şartları", *Türkler*, C.2, s.481-490.

http://sanskritdocuments.org/hindi/dict/eng-hinitrans.html

http://www.argjiro.net/fjalor

http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

http://en.wikipedia.org/wiki/Mitanni

http://en.wikipedia.org/wiki/Oracle

http://www.etymonline.com

http://www.indoeuropean.nl

http://www.polish-dictionary.com

http://www.sumerian.org/sumcvc.htm

*İndeks**

A

Abbasiler 135
Ademce 30
Afganistan 46
Afrika 2, 41
Afyon 86
Ahameniş(ler) 43, 130
Akkad(ca) 60, 100, 101
Alan 50
Almanca 78, 134
Almanya 14, 117
Altay(lar) 42, 53, 70, 78, 92, 96, 100, 125
Altın Orda 87
Amasya 2, 30, 31, 33, 40, 46, 56, 87, 99, 131, 125, 140, 145
Amerika 41
Amerikan(ca) 96
Anglo-Sakson 126
Arabistan 39
Arapça 46, 60, 79, 126, 133, 135, 148
Ari 131
Arizant 9
Arnavut(ça) 96, 121, 122, 127, 148
Arşaklı(lar) 43
Asur-lu(lar) 10, 19, 84
Asya 18, 19
Avar 104, 115, 116, 117
Avesta 46, 127
Azerbaycan 96, 98, 100

B

Babil 80, 93, 94, 107
Bakşı(lar) 34, 40
Baltık 72
Başkurt 28, 64
Baykuş(lar) 35, 36, 37

* Eser çok sayıda kelime örneği ile dolu olduğundan, yer darlığı sebebiyle bunların sadece özel bir kısmı verilmiştir.

Bey Tanrı 34
Bizans 49, 52
Bogamil(lik) 41
Boğdan 15
Bohemya 31
Bosna 116
Buda 33
Budi 9
Budist 128
Bugu Çin 27
Buhara Tatar(ları) 64
Buku Han 27
Bulgar 14, 68, 84, 86, 96, 97, 98, 105, 118, 122
Bulgar(lar) 50, 51, 118
Bus 9

C
Cengizci 128

Ç
Çağatay 86
Çek(çe) 115, 126, 127
Çek(ler) 31, 122
Çin 24, 49, 52, 55, 56, 71, 75, 77, 92
Çince 25, 77, 103, 107, 127, 129, 148
Çin-li(ler) 25, 67, 68
Çorum 80
Çuraş(ça) 92, 103
Çuvaş 4, 31
Çuvaş(ça) 29, 92, 103, 145, 148

D
Dedem Korkut 89, 103
Dide 40, 87

E
Eflak 15
Eflatun 21
Ehriman 40
Elam 13
Erbek 85
Erdel 15
Erha 81
Ermeni 14, 84, 126
Etrüskler 96
Evenki(ce) 91, 105, 148

F
Fars(lar) 12, 21, 28, 65, 76
Farsça 115, 121, 129
Fin 122, 134
Fin-Ugor 50, 52, 60, 62, 101, 140
Fırat 102
Fırat Zağros 146
Frank 116, 118
Fransa 31
Fransız 72
Fransızca 113

G
Gal(ce) 71
German 93, 111, 112, 148
Gog 46
Göktürk(ler) 11, 25, 42, 55, 86, 118, 144
Gürgenç 85

H
Habsburg 116
Hanti 64, 100
Harezmli(ler) 51
Hazar 8, 49, 50, 51, 52, 62, 83, 85, 86, 100
Hazar(lar) 48, 85
Hemedan 10
Hindistan 46, 130, 131
Hint-Avrupa 19, 37, 72, 73, 93, 97, 105, 111, 112, 114, 127, 141
Hint(ce) 79, 96, 97, 106,108, 120, 130, 131, 140, 145, 148
Hırvat(lar) 14, 116
Hitit 141
Horasan 49
Horenli 84
Hun 83
Hun(lar) 24, 57, 71
Hurri 108

I
Irak 100, 141

İ
İbrani-ce 46, 47, 60, 100
İdil-Ural 51, 52
İngiliz(ce) 71, 72, 78, 79, 105, 111, 139, 148
İran 120, 127, 130, 140, 145, 148
İran(lı) 28, 39, 40, 46, 67, 72, 73, 77, 79, 85, 98, 108
İranî 19, 121
İrlanda 15
İsevilik 41, 46
İskender 43
İskit 19, 84, 85
İskoç 71, 72
İstanbul 116
İtalya-n(lar) 14, 72

J
Japon(lar) 15

K
Kafkas(lar) 10, 28, 46, 50, 97, 121
Kalmuk 91
Kam 22, 25, 33, 40
Kapgan 25
Kara Hıtay(lar) 56
Karacık Çoban 89
Karadağ 14
Karadeniz 49, 126
Karakalpak 64
Karamanoğlu 86
Karlofça 15
Kartvel (Gürcü) 80
Katır Buku Han 27
Kayı 55
Kazak 28, 89, 100
Kazakistan 62
Kimak(lar) 50
Kıpçak 24, 49, 103, 126
Kırgız 28, 64, 73, 92
Kırmançı 61, 102
Kitay 117
Kıyat (Karyat) 55
Konya 86

Kore(ce) 91, 139, 148
Kuman 28
Kumuk 28
Kur'an 47, 56, 63
Kuti 23, 98
Kürt(ce) 61

L
Lahin(ler) 112
Latin 113, 118, 121
Latin(ce) 3, 21, 111, 148
Leh 115
Leton(ca) 121
Leviler 18
Litvan(ca) 121
Lullubi(ler) 8, 23

M
Macar(ca) 23, 25, 47, 52, 60, 61, 72, 81, 85, 96, 99, 101, 114, 118, 119, 122, 134, 144
Macar(lar) 59, 61, 62
Mada- Med(ler) 1, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 19, 23, 28, 41, 131, 140, 145, 146, 148
Mag(lar) 7, 9, 12, 13, 17, 18, 21, 22, 23, 25, 28, 36, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 53, 56, 59, 62, 70, 96, 102, 103, 127, 129, 130, 131, 137, 138, 140, 145
Magog 46, 47
Mah 17
Manas 73
Mançu 53, 54, 56
Mançu(lar) 18, 91
Mangi 18
Mangut (mangıt) 54
Manihey 25, 33, 45
Manki(ler) 53
Manna 53
Manna 8, 23
Manna(lar) 181
Mansi 63, 64, 101
Marmara 96
Marx 88
Maveraünnehr 56
Me'cüc 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 59, 63, 64, 70
Mec(ler) 47
Mecusi 31, 39, 43, 46
Med(ler) 64, 65, 69, 70, 71, 84, 85, 96, 102, 127
Mezdekçi(lik) 43
Mezopotamya 10
Moğol 28, 52, 54, 55, 56, 63, 64, 73, 75, 76, 85, 94, 104
Moğol(ca) 23, 24, 25, 27, 36, 37, 55, 69, 70, 75, 79, 91, 92, 101, 102, 103, 117, 148
Moravya 31
Mug(ler) 28, 36, 59
Muhammedilik 41
Musevi 15, 18, 33, 41, 45, 46, 49, 50

N
Negidal(ca) 91
Ninhursag 17
Nogay 28
Nostratik 144

O
Oğuz(lar) 11, 55, 103
Oralde 22
Orhon(lu) 27
Osmanlı(lar) 55, 56, 79, 86, 126
Ostyak 64

Ö
Özbek(ler) 56

P
Pakistan 46
Paretaken 9
Pers(ler) 9, 10, 12, 13, 17, 19, 85
Polinezya 3
Polonya 115
Puhu 35, 36

R
Roma 14, 141
Romanya 14
Romen 15
Rus 14, 37, 51, 71, 118
Rus(ça) 72, 73, 92, 93, 119, 120, 134, 145, 148

S
Sabar(lar) 62
Sabir(ler) 61, 62
Saha(lar) 4, 31, 64, 148
Saha-ca 36, 37, 70, 73, 92, 93, 94, 96, 99, 104, 105, 127
Saka 84
Sakalibe 50, 51
Sami 60, 62, 94, 100, 101, 141
Sanskrit 97, 107, 108, 121, 129, 130
Sargon 19
Sarkel 83
Sasani(ler) 39, 43, 45
Selçuklu(lar) 56
Sibirya 59, 61, 62, 64, 101, 127
Sırp 123, 134
Sırp(ça) 121, 122, 125
Slav 49, 50, 72, 73, 79, 81, 93, 104, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 126, 127, 134, 140, 145, 148
Slav(ca) 148
Slovak(lar) 31, 115
Soğa(lar) 45, 116
Soğd(ça) 126
Sosyalizm 87
Sovyet(ler) 87
Strukhat 9
Sunbi(ler) 13, 17, 39, 140, 142
Sümer(ce) 60, 97, 100, 101, 141, 148
Süryani 100
Svan 80

Ş
Şaman 25, 31, 32, 33, 40, 41, 42
Şato 55
Şuş 13

T
Taberistan 49
Tabgaç(lar) 24
Tameşvar 14
Tang 29
Tatar 28, 105
Teleüt 70
Tevrat 46, 47
Timur 87
Tobol 64
Tokat 81
Törlü(ler) 9
Tunguz(ca) 23, 75, 78, 148
Tura(ca) 70, 71, 96, 102
Turan 23
Tuva 4, 36, 37
Türkistan 10
Türkiş(ler) 49

U
Ukrain 126
Ural(lar) 49, 50, 78, 100
Ural-Altay 48, 78, 140, 141
Uti 98
Uygur(lar) 27, 45, 118, 128, 130
Uzbek 56

V
Van 100
Vogul 63, 64

Y
Yabaka 67
Yada 23
Yafes 4, 26, 47, 48, 49, 57, 146
Yahudi 13, 17, 47, 52, 130
Yakut 31, 42, 64
Yang 47
Yarasa 36
Ye'cüc 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 59, 63
Yec(ler) 47
Yedisu 62
Yehova 39
Yezdan 40
Yugoslavya 14, 116
Yunan 14, 22, 122, 141
Yunan(ca) 21, 96, 99, 106, 112, 113, 114, 135, 148

Z
Zağros 40, 78, 79, 80, 93, 94, 102
Zebur 126
Zencan 10
Zerdüşt 40, 43
Zülkarneyn 50, 51, 56